لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

چەپکێک لە گۆڵزاری نالی

ئەندامی کارا

مەسعوود محەمەد

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد
بەغداد ١٩٧٦

×××

بڵاوکردنەوەی لە ئینتێرنێتدا: ستۆکهۆلم ٢٠٠٤

×××

پێشەکی

پەندە مەندە مەشورەکەی کوردی کە دەڵێ «چەم بێ چەقەڵ نابێ» لە جیهانی جانەوەر و ڕووەکەوە وێنەیێکی خواستۆتەوە و بەسەر جیهانی مرۆڤی دابڕیوە. گوتەی «بێ چەقەڵ نابێ» بۆ خۆی ئیشارەی بەهێزی تێدایە بۆ بوونی جانەوەری لە چەقەڵ بەپشتەوە تا دەگاتە شێر و پڵنگ و بەور . چەم، بەعادەت، گیا و درەخت و جانەوەرێکی کە تێیدایە، بابەتی لە یەکتر نزیک و هەم ئاهەنگ و یەک ڕێکارن. ناوناوە لێرەو لەوێ درەختێکی سەرکەش وەیا گوڵێکی یەکجار گەش وەیا جانەوەرێکی زێدە بەهێز خۆی لە ڕیزی ئاوەڵەکانی دەردەبا و ژووررووی ڕێکاریان دەکەوێتەوە و دەبێتە پەنجەنیشان، ناو و ناوبانگی هەڵکەوتویی دەردەکات. میللەتانیش، وەک چەم، بە پێی دەستوورێکی بەرچاو و بنجیی سروشت و کۆمەڵایەتی، زوربەی تاکەکانی خزمی یەکترن هەرچەند خزمایەتی تەواو نە پەیدا دەبێت و نە پەیدا بوونیشی سوودبەخشە بۆ مرۆڤ چونکە هاوتایی و هاوسەنگی تەواو لە نێوان تاکەکاندا کاتێک مومکین دەبێت کە مرۆڤیش وەک ئالەت لە کارخانە دەردەچێت و قالبگرتوو بێت، کە ئەمە لە نێوان مریشکی مەکینەهەڵێناویشدا بەدی ناکرێت.

جوداوازی قابلیەت لە تاکێکەوە بۆ تاکێک کە دیاردەیێکی گشتی و جیهانی و هەمیشەییە، وا دەبێ لە سنووری جوداوازی عادەتی دەردەچێت و مەودایێکی بەرچاو لە یەکتریان دوور دەکاتەوە، هەروەک پێچەوانەی پێشکەوتن کە پاشکەوتنە، ئەویش ناوناوە لە عادەت بەدەر دەبێ و دەگاتە پلەی دەبەنگی و گێلی تا سەر بە شێتییەوە دەنێت.

جوداوازی بەرەوپێشەوەی تاک لەچاو تاکەکانی تر لە مەیدانی بێ ئەژماردا خۆی دەنوێنێ نەک یەک مەیدان و دوو مەیدان، هەر یەک لەو بەرەوپێش چوونانەش نرخ و سەنگ و بایەخی خۆی هەیە لە ناو گەلدا: دەنگخۆشی، جوانی، دەستڕەنگینی. هێز، نوکتەبازی، هونەرکاری، خەتخۆشی، پسپۆڕی لە کەسب و کار، شارەزایی، سوارچاکی، سەرناسی، شوێنهەڵگری، زیرەکی، چالاکی، خۆشبەزی، ماندونەبوون، مەلەوانی، کابانپوختی، زانایی، وەستایی... تەنانەت فێڵبازیش هەموویان هۆی هەڵاواردنی

خاوەنەکانیانن لە زوربەی خەڵق. گەلێکیش لەو خاسیەتانە دەگاتە پلەیێکی هێندە هەڵکشاو کە بە دەگمەن نەبێ تاکیشی ناگاتێ. واتە هەموو ئەو خاسیەتە تایبەتیانەش پلەی خوار و ژووریان هەیەتا ئەو ڕادەیەی کە بەیەکەوە کۆ نابنەوە و ناچنە ژێر عینوانێکەوە. هەرچەند دەزانین «قابلیەت» بە تەجرەبە و فێرکردن و ڕاهێنان تیژتر و بە بڕشتر دەبێ و لە کارنەهێنانیشی کولی دەکات و بەرەو کوژانەوەی دەبات، دیسان دەبێ بزانین «قابلیەت» هەیە زگماگە و بە فێرکردن و ڕاهێنان خەڵق ناکرێت. تەنانەت ئەگەر خەڵقیش بکرێ لە پلەیێکی نزمدا دەمێنێ کە ڕەنگە ئەرک و مەوسرەفەکەی لێ خەسار بێ. تۆ دەتوانی بەهۆی ئامۆژگای مۆسیقاوە دەنگ ناخۆشێک فێری گۆرانی بکەیت بەڵام ئەم دەنگ ناخۆشە هەرگیز ناچێتە ڕیزی پیشەوەی گۆرانیبێژانەوە. هەروەها هەمان ئامۆژگای مۆسیقا دەنگ خۆشی زگماگ بەرەوپێش دەبا تا سنووری بلیمەتی، لە هەردوو حاڵیشدا مەودای جوداوازی نێوان دەنگناخۆش و دەنگخۆشەکە هەر دەمێنێتەوە.

ئەدەب بە تێکڕایی یەکێکە لەو مەیدانە فکرییانەی کە بەشێکی هەڵکەوتووی میللەت تێیدا دەتوانن بژین و پەروەردە بن چونکە ئەدەب قابلیەتێکە بەندە بە خاسیەتی زگماکەوە، کە خەڵق کردنی زۆر ئەستەمە. وەک دەزانین ئەدەب، سەرەڕای بوونی قابلیەتی زگماک، پێویستی بە خوێندن و فێربوون و مشت وماڵدان و تەجرەبە و لەکارهێنان و چەندین ئەرک و زەحمەتی تریش هەیە کە ئەگەر لێیان داببڕێ هەر دەمێنێتەوە خۆی و بڕشتی قابلیەتە زگماکەکەی.

یەکێک لە مەیدانەکانی ئەدەب مەیدانی هەڵبەستە کە ئەویش هەمان دەستووراتی بەرەوپێش چوون و وەستان و دواکەوتنی بەسەردا دێت کە بەسەر قابلیەتەکانی تردا دێت، بەڵام کە بێین هەڵبەست بە پەخشان بگرین هەندێ جوداوازی لە نێوانیان دێنە بەرچاو لە ڕووی پێویستی بەرەوپێش بردنەوەیانەوە. پەخشان کە خۆی زادەی سروشتە و لە بنەڕەتدا بەرهەمی هەڵکەوتنە نەک پەیدا کردن، هەر لە هەمان ڕێگەی ئەو تایبەتیانەی کە لە هەڵبەستی جودا دەکەنەوە، پتر لە هەڵبەست دەشێ بە هۆی تەجرەبە و مەشق و ڕاهاتنەوە بەرەوپێش بڕوات. قابلیەتی بوێژی کە کێش و قافیە و مۆسیقا دەخاتە ناو پەخشانەوە و دەیکا بە هەڵبەست پتر بەندە بە هەڵکەوتنی سروشتی و زگماکەوە لە چاو پەخشاندا، کەمتریش لە پەخشان قەرزداری ڕاهاتن دەبێ، هەروەک دەنگخۆشی و مەهارەتی هونەری پتر لە سوارچاکی زەنەی دەروونن، کەمتریش لەو زادەی مەشقن.

مەیدانی هەڵبەستی کوردی لە سەدەی نۆزدەمدا ئەم جوداوازییەی پلەی پێشکەوتن و سەرەژوورچوونە لە بوێژێکەوە بۆ یەکێکی تر بە ئاشکرایی تێدا دەدیترێت. بوێژی کورد هەیە لەوە سەدەیەدا گروگاڵێکی منداڵانەی لاسایی و خۆتێهەڵسوونی کردوە کە بە هیچ مەزهەبێک و لێبووردنێک و خاترگرتنێک ناوی شیعری پێ ڕەوا نادیترێ هەرچەند ناوناوەش ئەو جۆرە بوێژە لە لایەن هەندێ کەسانی ناشارەزای شیعر بە بوێژ لە قەڵەم دراون، ڕەنگە پلەشیان بەرەژوور بردرابێ، کە ئەمە کارێکە نە بایەخی هەیە و نە دەشتوانێ ڕاستی بگۆڕێ وەیا بڕیاری کێشانە و پێوانەی «بوێژی» بە هەڵە ببات. ئەو کەسەی بوێژ نیە بە پێداهەڵگوتن و بخور لە دەورە سووتاندن ناکرێ بە بوێژ هەروەک مێزەر و جبە مەلا دروست ناکات. وا دەزانم دوای بەسەرچوونی کژی عاتیفە و هەڵپەی سۆز، هەرکەسە جێگەی ڕاستەقینەی خۆی پێ دەدرێت.

لە تەک ئەو تەرزە زرە بوێژانەدا هی واشمان هەیە تا بوێژی هەرە پێشکەوتوو و پێگەیشتوو و دەسەڵاتدار و هونەرمەندی ڕۆژهەڵاتی مسڵمانە. هەرچەنداکو ئەم جۆرە شاعیرەی کورد لە نێوان گەلانی مسڵماندا شۆرەتی یەکێکی وەک خۆی وەیا لە خۆی بەرەژێرتری تورک و فارس و عەرەبی وەریش نەگرتبێ، هۆی شۆرەت نەبەستنی ناگەڕێتەوە بۆ نزمی پلەی شاعیریەتی، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ بێدەسەلاتی میللەتی کورد، کە ئەمەش ئەنجامێکی کوتوپڕ و یەکسەری دەستووراتی مرۆڤایەتییە بە تێکڕایی، کەوا نەک هەر لە مەیدانی شیعردا خۆی سەپاندووە بگرە لە هەموو مەیدانێک فەرمانڕەوایە: قارەمانی میللەتێکی بێدەسەلات بە قەدەر پاڵەوانپفێکی میللەتی خاوەن کیان و سامان و هێز و دەسەلات ناوی نایەت، هەروەهاش هەموو بلیمەت و زانا و هونەرکارەکانی کە زۆریان لەبەر بێ خاوەنی وەک پشکۆی ئاگر وورده وورده دەبن بە خۆڵەمێش و ناویان لە ڕووپەڕەی ژیان دەسڕێتەوە.. زۆر بە داخەوە.

یەکێک لە و بو ێژانەی کورد کە بەڕاستی و بێ موجامەلە لەگەڵ خۆدا کردن لە ڕیزی هەرەپێشەوەی بوێژانی مسڵمانەوە دێت، زۆر جارانیش لە تاک تاکە بەیت و دوو بەیت دا بەرایی لە زوربەیان دەگرێت ئەگەر نەڵێم لە هەموویان مەلا خدری «نالی»یە.

بەچکە کوردێکی شارەزووریی نەداری هەژاری بێ ناز و نیاز، ئالوودەی ئارەقە و ئەرک و زەحمەتی پڕ تەپوتۆزی «خاکوخۆڵ»، گیرۆدەی چەندین تەنگ و چەڵەمە و چەکمەسازی حاڵ و باری ناگزوور و بێ شەوق و زەوق، دەسپاچەی کۆمەڵایەتی –ئابووری – ڕامیاری ژێر قەمچی و زەبروزەنگی ڕژێمی نیوە شارستانانە، تەکان خواردووی بێنەوبەرەی گوریس کێشەکێی نێوان ئێران و عوسمانلی، ڕۆڵەی میللەتێکی هەرگیز خۆشی نەدیتووی بەئەبەد ڕێز لێنەگیراو و تێ نەخوێندرایەوە، ئاکامی موعادەلەی چەندین عامیلی زانراو و نەزانراوی هەرچی هۆی سەرەژێربوون و بەخۆداشکانەوە و داڵەنگان و کەمایەتی و نزم بوونەوە و چوونەوەیە... غەزەب لێ گیراوی قەدەر... مرۆ لێ دراوی چارەڕەشی... خدری ئەحمەد شاوەیس ... «نالی» شارەزووری ... سەردەفتەری هەڵبەستی کوردی لە هەموو سەدەی نۆزدەمدا ... گەوهەر سنجی کانگەی واتا و جوانی و عیشق ... شیرازەهۆنی خولیا و خەیاڵ و ئەفسوون ... جێگەی شانازی و سەربڵندی هەڵبەستی کوردی لە ئاست ئەدەبی جیهانی مسڵمان ... تێ هێنەرەوەی ئابڕووی مەعنەوی لە تەک داڵەنگانی تەرازووی دەسەڵات و سامان و کیانی کورد ... ڕووتەڵەی بەخۆنازیو... هەژاری گەردەن کێل... ئاوارەی بێ نیاز... ئەمانە و چەندین وێنەی تری دەست بەتاڵی و دڵتێری، فەخر کردن و تەوازوع، بڵندنۆڕین و خاکنشینی، خۆ بەکەمگرتن و فیزوناز کەوا لەم نمونانەی گۆناگۆنی هەڵبەستەکانی دەر دەکەوێت:

یا گەدایێکی غەنی یا پادشاهێکی فەقیر

لەم دوە خالی نیە «نالی» لە ڕووی حەددی وەسەط

ئەم سەرسەری بازانە کە وا هەمسەری بوومن

موشکیل بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکو من

نالی کە غولامی مەدەدی زولف و برۆتە

شاهێکە لەبن سێبەری باڵی دو هومادا

زاهیر و باطین لەسەر لەوحی حەقیقەت یامەجاز
ئاشنای سیڕڕی قەڵەم بێ غەیری نالی کەس نەما
شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی
کەی لە دیققەتدا پەتک داوا لەگەڵ هەودا دەکا
قلاّبي جیهان نەقدی عیاری نیە قوربان
نالی محەکی هیممەتی کردویە موجەڕڕەب
بۆ مەشقی عیشقی زولفی نیگاری نیگارشی
نالی لە خامەدا بوەتە شاهی طورڕەنووس
نالی عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفزی کەم و بچووک
فارس و کورد و عەرەب هەرسێم بە دەفتەر گرتوە
نالی ئەمرۆ حاکمی سێ مولکە دیوانی هەیە

ئەوجار:

نالی و مەسەلی حاڵی لە ئەشکنجەیی غەمدا
وەک ناڵە لە نەیدا وەکوو نالە لە قەڵەمدا
نالی خەبەری بێ ئەسەری غائیبە ئەمما
نالێکی حەزین دێ لە موناجاتی سەحەردا
چ خۆشە من وەکو تازیی بنۆڕم
ئەتۆش هەروەک غەزالەی بەڕ هەڕاکەی
خاکی دەرەکەت مەسکەنی صەد ساڵمە شایەد
جارێ لەدەمی تۆ ببیەم صەگ بەوەفایە
دوور لە تۆ نالی صەگێکە بێوەفا وو هەرزەگۆ
بۆچی بانگی ناکەی ئەم کەلبە کە نانی نانییە
بەکوێری دوور لە تۆ وا مایەوە نالی لە مەی یارەب
فیوضی تۆزی ڕێگەت کوحلی چاوی ئینتیظاری بێ

نالی هەروەک خۆی بە دەست شیعری خۆیەوە سەرگەردان حاڵە و دەمنادەم لەبارێکەوە دەچێتە بارێکیتر، ئەدیب و شیعر دۆستی کوردیش پێیەوە خەریک و داماون، تا لە بەحری غەزەلێکی دەپەڕنەوە بە دوای بەیتێکی تریەوە دەگیرسێن، هێشتان لەمیان ڕەها نەبوون دەکەونە قورتی تەپکەیێکی تری، حاڵیش پێ ناچێ حەسانەوەی ئەدیبان لە قۆرت و داو و گێژەنی ئەو شیعرانە بەڵێنی دواڕۆژێکی نێزیک بێت .
چەندین جار ئەدیب و شاعیر سەر بەم بەیتەدا دەگرن :

من له طەوری عالەم و دەوری فەلەک
ضەڕبی لازب، زەخمی بێمەرهەم دەخۆم

ڕەملانی لێداوێن و دەیخەنە بەر سرنجی ورد و لێکدانەوەی دوور و قووڵ تاکو لە گۆشەیێکی زەینە پڕ دەنگ و صەدداکەی مەشغووڵ بە نالییەوە تروسکەی ئەم «لەف و نەشری مشوش»یان بۆ دەبریسکێتەوە:

طەوری عالەم: دەوری فەلەک
ضەربی لازب: زەخمی بێبەرهەم

چونکە بە درەنگەوە دەزانرێ «طەور» بە واتای «طەبەر»یش دێت کە لێی دەوەشێتەوە «زەخمی بێمەرهەم» بخاتە لەشەوە، ئیتر کە زەخم بو بە هی «طەبەر» دیارە «ضەربی لازب»یش دەمێنێتەوە لە هەر دەورەیێکی فەلەکەوە بە سەروگوێی نالی بکەوێت.

بەڕاستی دەمێکە «نالی» خەڵقی بە خۆیەوە خەریک کردووە: لەوەتەی شیعری گوتوە ئەو پایە دیار و کراوەی مەتانەت و فرەواتایی و گەوهەرداریی بۆ خۆی هەڵناوە. یەکێکی وەکو حاجی قادری کە هاوچەرخی بەشی زۆری ژیانی نالییە، هەرچەندە باوەڕناکەم دیبێتی، لە خۆوە بەرەوپیری تەقدیس و پایەلێنانیەوە دەچێت و دەڵێت:

به «تضمین» بەیتەکی نالی دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن من بە ئەو ناگەم خەزەف قەت وەک گەوهەر نابێ
«کەمەندی زوڵفی دوو لانە لە بۆ گەبر و مسلمانە»
«دەکێشێ بێ محابانە چ لەم لا بێ چ لەولا بێ»

لەم سەردەمەدا کە سەردەمی پشت لە کەلەپور کردنە، بە تایبەتی لە نێوان میللەتی کەساسی وەک میللەتی کورد، گەنجان وەک پەروانە لە تاریکایی ڕابردوو هەڵدێن بەرەو گەشایی ئەدەب و هونەری نەوباوی ئەوروپا، نالی قەد و قامەتی بەرزی ئەدەبەکەی لە جەرگەی صەدەی نۆزدەمەوە وەک فەنار بەسەر دەریای صەدەی بیستەمدا گەردەن کێل دەکات و گەشتی دەریانەوەردانی شیعر و ئەدەب بۆ تیشکە گەشەکەی ڕادەکێشێت. ڕەنگە شتێکی ڕاست و دروستمان گوتبێ بەوەدا کە بڵێین نالی لە هەموو ئەدیبانی کوردی لێرە بە پێشەوە پتر زەین و فکر و خامەی نووسەر و شیعردۆستی کوردی ئەمڕۆکەی بە خۆیەوە خەریک کردوە و زۆرتر ناو و یادی لە گۆڤار و ڕۆژنامانداندا بەرچاو دەکەوێ. هەر دەڵێی خاسیەتە نەمرەکانی بە پێی بڕیاری یاسای سروشت، کە خۆشئامەدی لە هەموو هێزێکی خۆ نوێکەرەوە دەکات، ئەوانیش لەگەڵ کاروانی ژین و ژیاردا ڕووەو دوارۆژی بێبڕانەوەی نەتەوەی کورد، چیناوچین و پشتاوپشت، ورشە و هونەر و ڕەنگ و دەنگ و بێن دەپژێنن، میهرەگان و بەهارستانی بەردەوام بەرپا دەکەن.

وەک من بۆ شتان دەچم و چاکە و خراپەی دیاردەکانی کۆمەڵایەتی و گۆڕان و بەرەوپێشچوون دەدەمە بەر حوکمی واقیع و تاقی کردنەوە، دەبینم بەردەوام بوونی حورمەت و ڕێزگرتن لە نرخە میراتیەکانمان یەکێکە لەو دیمەنە سازگارانەی کە هەنگاوی سەرەژوورمان تێیدا خێراتر دەبێ چونکە دیارە هەڵبەزینەوە لە بەرزایی ڕابردووەوە پتر تێهەڵدەکێشێت نەک لەسەر تەختایی حازرێکی تازە دەست پێکراوەوە.

سەرەڕای ئەم سوودمەندبوونەی بەسەر بەرزایی ڕاوەستانەوە، جارێکی تریش لە حورمەتگرتنی ڕابردووی بەنرخمان سوودمەند دەبین بەوەدا کە زەحمەتی بێ هوودە بە خەرج نادەین لە ڕماندنی شتی بەنرخمان. دەمەوێ لێرەدا میسالێکی مادی بەرچاو بێنمەوە: ئێمە کە بمانەوێ جلوبەرگ و پۆشاکمان بەرەو چاکتر بگۆڕین نابێ پۆشاکی لێرە بە پێشەوەمان بسووتێنین، بە ڕووت و قووتی پێوانەی پۆشاکێکی نوێ بدەینە بەر قەلافەتمان چونکە شوبهە نیە لەوەدا کەوا بەشێکی زۆری عەیب و عاری پۆشاکی کۆنمان دووبارە دەبێتەوە لەم کارەی وەها بێ بنج و بنگەدا: خەریک بوونی بێ سابیقە و پێشینە وەک وشکەمەلە و دروێنەی پوش و گوشینی خۆڵ بێ بەر، یاخود کەم بەرە. «برناردشۆ» چەند جوانی فەرموو کە لێیان پرسی «تۆ گەورەتری یاخود شەکسپیر» ئەویش لەوەرامدا بەوپەڕی باوەڕبەخۆکردنەوە گوتی «ئەوە لە من کەڵەگەتترە، بەڵام من لەسەر شانی ئەو ڕاوەستاوم» ئەدیب و شاعیرێکی کوردیش چەند بەرز دەبێتەوە کە لەسەر شانی «نالی» و ئاوەڵەکانیەوە گەشتی بەرەژوور دەست پێ بکات. تا ئیمکانی دەبێ سەکۆیەک بە بڵندایی قامەتی «نالی» لە نۆژەنەوە بۆ ڕوانگەی ئەدیبێکی کورد دروست بکرێ، ئەوەندە کات تێ دەپەڕێ کە سەکۆکە لە نۆژەنی بکەوێ و دەوری بەسەر بچێ، وەک کە هەندێک «نوێخواز» دەڵێن دەوری نالی بەسەر چوە.

ئەدیبێکی کورد کە ڕازی نەبێ بەسەر شانی نالی و کوردیی و جەلی و شێخ ڕەزاوە ڕاوەستێ، دیارە چاوی بڕیوەتە ئەستۆی ئەدیبی نەوباوی غەیری کوردەوە کە کاولە هێلانەی بەسەرەوە بکات و لەوێوە باڵ بگرێت. من ئەوەندە خۆ تەفرەدەر نیم بڵێم ئەمە کارێکی ناموکینە چونکە چاوم بایی دیتنی واقیع کراوەتەوە و دوو جاران موکین بوونی ئەم کارەی دیتووە:

جارێکیان لەوەدا کەوا بەڕاستی ئەدەبی کورد و غەیری کورد هەیە و بووە پێوەندی مەعنەوییی خۆی بە ئەدەبی نژادەکەیەوە بڕیوە و وردە ڕەگی لەسەر بنجی ئەدەبی میللەتێکی تر داکوتاوە، تەنها شێوەیێکی بەرچاو لە میراتی ڕابردوەکەیەوە پەڕیبێتەوە بۆ ئەدەبەکەی، زمانی مادەرزادی بوە و بەس. ئەمە جارێکیان.

جارێکی تریشیان لەوەدا کە ئەگەر یەکێک میراتی مردوانی خۆی بەلاوە نا چاری ناچارە دەبێ میراتێکی بێگانە بخوازێتەوە دەنا لە برسان دەمرێ، لەوە گەڕێ کە ڕۆشتن و فڕینی پێ ناکرێ.

ئەدیبی کورد و غەیری کوردیش دەبێ بزانن کە ئەگەر لە زمانی فریشتانەوە دەنگوباسی بەهەشتمان بۆ بکەن بە هەڵبەست و پەخشان نە تێیان دەگەین و نە کەیفیشمان پێیان دێت. چونکە کورد و غەیری کورد لە زمانی ئادەمیزاد دەگەن. تەنانەت ئادەمیزادی ئاشناش نەک بێگانە. چاوت لێیە کە پارچە هەڵبەستێکی بێگانە دەکرێتە کوردی چەند ناقۆڵا و نالەبار دێتە بەر هەست و گوێمانەوە؟ هەر میللەتە هەست و هۆش و گۆش و زەوق و نەریت و خۆشی و ناخۆشیی تایبەتی خۆی هەیە کە تێیان دەگات و زەوقیان لێ وەردەگرێت و دڵی پێیانەوە دەبزوێت. چاوەنۆڕیشە بەو ئاهەنگە مەفهوومە ئاخاوتنی هونەر و ئەدەبی لەگەڵدا بکرێت. هەرچەند بگوترێ ئەم ڕۆژگارە ئاخاوتنی خۆی هەیە جودا لە ئاخاوتنی دوێنێ و

پێرێ، ڕاستی هەر ئەوە دەبێ کە کورد جارێ لە زمانی دوێنێ و پێرێی خۆی پتر حاڵی دەبێ تا زمانی ئەدەبێکی نوێی ئەوروپایی. هەروەک جۆری ژیانی دەشت و دەری کوردستانی ١٩٧٦ پتر لە ژیانی کوردستانی ١٨٧٦ دەچێ، گیروگرفتەکانیش خزمی گیروگرفتی ئەو سەردەمەن، هەروەها زەوق و حەزلێکردن و کەیف پێهاتن و ئەدەبدۆستی و هونەرویستیشی کە زادەی واقیعێکی نێزیک لەو واقیعەن پتر خزمی مەعنەویاتی ئەوساکەن تا مەعنەویاتی شانزەلێزی و ترافالگاری ئەمڕۆکە. دەشێ ئەدیبێکی کورد بۆی بلوێ و ببێتە بەچکەیێکی پاریس وەیا ڕۆما وەیا پراگ و بە زمان و زەوقی ئەو شوێنانە بدوێ، گڕوگاڵەکەشی لە ڕۆژنامە و گۆڤار و کتێباندا چاپ بکرێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بزانێت و بزانین کارێکی دەیکات پێوەندی بە کوردەوە نیە چونکە کورد بە تێکڕایی لەو گڕوگاڵە ناگات، لە فەرزی تەرجومانیش بۆی وەرگێڕێتە سەر کوردی هەر تێیناگات چونکە بابەتەکە و تصەورەکە و وێنەکە و هەموو ناوەڕۆکەکە نائاشنای کوردن. بەڕاستی و بێ لە گەمە تا ئێستا صەدی نەوەدوپێنجی کوردەواریی دەزانێ لەگەڵ گۆراندا بڵێ:

گوڵ نەبێ بۆ سەرم ئاڵ چەپکێ زەرد چەپکێ
نایەم بۆ زەماوەند نایەم بۆ هەڵپەڕکێ

بەڵام صەدی پێنجی کورد زەوق وەرناگرێ لەوەدا کە بگوترێ:

لە لۆجی بەرانبەر شانۆکەوە... !!
بە دووربینی شەوانە... !!
کەوا قایشەکانی بەسەر سوارێ قەشەنگەکەتدا دەخولایەوە... !
پێکەوە سرکە و کورکەمان لەگەڵ سەر پەنجەکانی بالێرینا دەکرد... !!؟؟!

من لەم گوتەیەمدا هەرگیز نامەوێ دژی سوارێ و بالێ بوەستم وەیا ئەو ئاخاوتنە مەنع کەم کە زمانی سوارێ و بالێیە، دە جارانیش لە خاوەنی گوتەی وەها پتر حەز دەکەم کوردەواریی بگا بەو پلەیە کە گەنجەکانی قەڵادزە و عەبابەیلێی لە ئاهەنگی شەوانەی بالێوە، قوڵ لە قوڵی دڵدارەکانیان وەیا دەزگیرانەکانیان وەیا ئاوەڵەکانیان، بەرەو تالاری کامەرانی سەدەی بیستەم، دمەوبەیان، بە ئۆتۆمۆبێلی شیک و شەنگ بگەڕێنەوە، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە گەیشتنی گەنجی کورد بەو پلەیە لە ژیانی پێشکەوتوودا نابێتە گەییشتنێکی ڕەسەنی کوردانە و ڕەگ داکوتاو ئەگەر کوردانە بۆی سەرنەکەون. دەبێ واقیعی کوردستان بە هەموو باری مادی و مەعنەوییەوە بەرەوپێش ببەن بۆ ڕیزی ژیانی مادی و مەعنەویی کۆتایی سەدەی بیستەم کە ئەمەش مومکین نابێ ئەگەر پەتی پێوەندیی ئەمڕۆکەی کورد بە دوێنێیەوە پچڕا. مرۆڤ مار نیە هەموو بەهارێک کیفی کۆنی فڕێ بدات. ئەوانەی واش دەزانن کە پێشکەوتنی ڕاست و دروست لە بەرگ گۆڕیی وەیا خۆگۆڕییدایە نە دەزانن پێشکەوتن چیە نە ئەگەر دواکەوتنیش ڕوی دا پەرۆشیان دەبێت، چونکە دیارە کەسێک ڕاستی شتێک نەزانێ پێچەوانەکەشی نازانێ.

لەم قسانەمدا مەبەستم ڕەخنەگرتن لە جۆر و شێوەی دەربڕینی دەروون نیە، هەرچەند باشتر ئەوەیە شێوەش لەوانە بێ بە ئاسانی بێتە ناو تصورەوە، مەبەستی من «تصور»ی ناو شێواز و ڕوخسارەکەیە کە دەبێ کوردانە بێ ... لە هەناوی کورد ڕسکابێ نەک لە زمانێکی بێگانەوە هەڵگیرابێتەوە. دەشێ خوێندەوارێک بتوانێ خۆی شارەزا بکا لە دەمودووی ئەدیبی نزیک و دوور، هی ئەم ڕۆژگارە و هی هەزار ساڵ پێش ئێستا، وەک ئەوانیش بدوێ وەیا ئەگەر شاعیر بوو شیعر هەڵبەستێ. بەولاتریشەوە دوور کەوێتەوە بەرەو کاوێژکردنەوەی خۆراکی ئەوان. بەڵام ناتوانێ بە خۆی بڵێ ئەدیبی کورد، ئەدەبەکەشی بە ئەدەبی کوردیی لە قەڵەم بدات.

لەبەر ئەم لێکدانەوەیەیە کە من زۆر حەز دەکەم ببینم نەوباوی کورد بە خۆی و ڕابردووی میللەتەکەی و ئێستاکەی میللەتەکەیەوە خەریکە، لەم خەریک بوونەشیدا ڕابردوو و ئێستاکە بداتە بەر یەک نیگای سەرلەبەر و بێ کەلەبەر کە لێک پچڕانەوە و لێک ترازانی تێدا نەبێت، چونکە بەم جۆرە نەبێ کەسایەتی «کورد» لە بەرهەمی ئەدیبەکانیدا دەرناکەوێ، بەڵکو دەتوانم بڵێم گەورەترین هۆی تێچوونی دروشم و کەسایەتی میللەتەکەمان لەوەدا دەبێ کە ئەو ئەدیبانەی لێیان چاوەڕوان دەکرێ ناو و بوونی کورد بپارێزن، ئەوان وێنەی لاوەکی و خوازرایەوە لە جێگەی وێنەی ڕاست و دروستی دوێنێ و ئەمڕۆمان دانێن. دەبێ بزانین فەرقێکی گەورە هەیە لە نێوان ناسینی میللەتان و لە نێوان خواستنەوەی شێوەیان. کە بمانەوێ لە ئەدەبی ئەڵمان بگەین دەبێ لە ڕێگەی ڕاست و دروستی تێگەییشتنەوە بۆ ئەم ئامانجە بڕۆین نەک ئەوان لە خۆماندا بدۆزینەوە.

هەرچەند ناسینی میللەتان و شارەزابوون لە ئەدەبیان پێویستێکی ڕۆشنبیرییە، بەڵکو شەقڵێکی بەیەکەوەژیانی ئادەمیزادی ئەم ڕۆژگارەیە، دیسانەوە خۆناسین و شارەزا بوون لە ئەدەبی نژاد بەر لە هەموو جۆرە ناسین و شارەزابوونێکەوە دێت. ڕەنگە بتوانم بە شەکسپیرەوە خەریک بم، هەندێک لە نووسینەکانیشی وەرگێڕمە سەر کوردیی، نەک ئەوەندە و بەس، بەڵکو وەرگێڕانی شاکارەکانی «شەکسپیر» و ئەدیبە زلەکانی میللەتان کارێکی پێویستیشە لە نێوان کاری پێویستدا. بەڵام خەریک بوونی من و تۆ بە خۆمانەوە لە پلەی یەکەمدا دێت. عەرەب دەڵێ: «ثبت العرش ثم انقش»، ئێمەش دەبێ ڕەگ لە هەناوی خۆمان داکوتین تاکو بژین، بە دوا ژیندا دەست درێژ کەین بۆ میوەی باغی جیرانان. خۆدانەپاڵ بیروباوەڕی ئەوتۆ کورد و غەیری کوردمان وەک یەک بێنێتە بەرچاو، وەیا کورد بخاتە پلەی دووەمەو، کارێکە وەها بێنرخمان دەکات بە کەڵکی ئەو بیروباوەڕەش نەیەین. بە ڕادەی ڕێز لە خۆنانت دۆستەکەشت ڕێزت لێ دەنێ. عەمری ئەو دۆستە نەمێنێ ئەوەندە دەبەنگ بێ پتر لە خۆمان ڕێزمان لێ دەگرێت، کە دەزانم دۆستی وەها نە هەیە نە دەبێ. ماڵیان ئاوا بێ. هەموو میللەتانی جیهان پڕ بە دەم هاواریانە و لە گوێی میللەتی بێهێز دەزیرێنن و دەڵێن تا ئەو ڕۆژەی حورمەتی خۆتان بە سەرماندا دەسەپێنن ئێمە هەر بەزەییمان پێتاندا دێتەوە، ئەدیبێکی کوردیش هەر ئەو ڕێگەیەی بەرز کردنەوەی ئەدەبی میللەتەکەی لە بەردەمدایە کە بتوانێ حورمەتی میللەتەکەی تێدا بچەسپێنێ. ژیاندنەوەی کەلەپوور یەکێکە لەو شەقامە ڕاست و بێ قۆرتانەی یەکسەر دەمان گەیەنێتە قۆناغی ڕێز و حورمەت. ئەوانەی بە نالی و ئەمسالی نالییەوە خەریکن، بێگومان، لەو ڕێگایە ڕاست و ڕەوانەدا بەرەو حورمەتی نژادەکەیانەوە دەڕۆن، منیش شوێن پێی ئەوان هەڵدەگرمەوە لەم نووسینەمدا هەرچەند دەشزانم کەموکەسەر و بەکەلەبەرە.

نالیش وەکو مرۆڤە ناسراوەکانی سەردەمی خۆی کە لە کۆشی هەژاریی و بێ سەروشوونی و بەرچاو نەبوونی ژیانی ڕەشۆکییەوە بە پلەی مەهارەت و بلیمەتی خۆیاندا سەرەژوور تێهەڵکشان بۆ بەر نیگای بینەران و سرنجی مێژوو، کەمتاکورتێکی بەسەرهاتی ڕاستەقینە و بێ دەمەتەقەی بە ئێمە گەیشتووە. لە ئاهەنگی پەلەفرە و جریوجۆپانی گوزەرانی پڕ کوێرەوەری و دەردی سەر و ناگزووریی‌یەوە، خۆرە خۆری دەنگ و ئاوازێکی وەک گاڵ و بوغی نامەفهوم بە جووتە جۆگەلەی گوتەی دەماودەم و هەڵبەستەکانیدا دێتە بەر گوێی حاڵی نەبوونمانەوەکە هەر بایی ئەوەندە دەکات تەرجەمەیێکی پچڕپچڕ و پڕدەمەتەقەی سەلماندن و نەسەلماندنی بخەینە سەر خوانی لێکۆڵینەوەوە.

وا گوتراوە و نووسراوە کە نالی لە ساڵی ١٧٩٧ی زایینی، لە گوندی «خاکوخۆڵ»ی شارەزووراد پێی ناوەتە ئەم جیهانە. نیسبەتی لەگەڵ «خاکوخۆڵ» جێی گومان لێ کردن نیە چونکە لە چەند شوێنێکی دیوانەکەیدا ئەم نیسبەتە مۆری بە ڕاستگێڕانی لە لایەن نالییەوە لێ دراوە:

داخل نەبی بە عەنبەرسارایی «خاکوخۆڵ»
هەرتا نەکەی بە خاکی سولەیمانییا عبور
تری عینة الابدان من «خاکوخۆڵ» ە
تری مندل الاوراق من تۆز و گردە

بەڵام داخەکەم ئەم تاکە خەبەرە گومان لێ نەکراوە هەر دەڵێی ئەو «اقرار»ەیە کە دەلالەتی بۆ غەیری خۆی لێ وەرناگیرێ. چونکە ئەوەندەی تێی دەفکریت هیچ شتێکی پێ ساغ ناکرێتەوە ببێتە تروسکەی ڕووناکایی کە تاریکی لە دەوروبەری خۆی دەرەوێنێتەوە.

من ئەمە دەڵێم هەرچەندە لە بەشی یەکەمی «حاجی قادری کۆیی» بایی ڕوونکردنەوەی هەندێ چەندوچۆنی سەرەتاکانی ژیانی «حاجی» دەلالەتێکم لە نیسبەتی نالی بۆ «خاکوخۆڵ» وەرگرتوە کە هاتووم ئەو پێوەندییەم بە پێوەندیی «حاجی» لەگەڵ «گۆڕەقەرەج» گرتوە و بە پێی لێکدانەوەیێکی کە لەو کتێبەدا کراوە گەیشتووم بەو باوەڕە کە نالی قۆناغی منداڵی خۆی لە دەشتودەر بەسەر بردوە بە پێچەوانەی حاجی کە دەبێ لە ساواییەوە فێری ژیانی شار بوویێت. وەک دەبینیت دەلالەت وەرگرتنەکە پتر لایەنێکی ژیانی «حاجی قادر» ڕوون دەکاتەوە تا «نالی» چونکە بە دوا ئیسپات کردنی فرچک گرتنی نالی لە ژیانی «خاکوخۆڵ» و دەشت و دەردا ناگەین بە ئیسپاتی هیچ شتێکی تر غەیری ئەو فرچک گرتنە. ئێمە کە ئیسپاتمان کرد نالی سەرەتای ژیانی ساوایی و منداڵی لە گوند ڕابواردوە و بەمەدا زانیمان تا ساڵی ١٨٠٧ وەیا ١٨٠٨ وەیا شتێک دواتر پێوەندیی ژیانی بە شارستانەوە نەبووە، نە هیچ خەبەرێکی سەر بە نالییەوە بەم زانینەمان دەچەسپێ نە هیچ خەبەرێک لەو بابەتە هەڵدەوەشێتەوە. بەسترانەوەی سەرەتای ژیانی نالی بە «خاکوخۆڵ» و شوێنی وەک ئەوەوە لەو ڕوداوانەن کە پەنجە بۆ هیچ شتێکی دەرەوەی خۆیان درێژ ناکەن. ئێمە هیچ خەبەرێک و ڕووداوێکمان بە دەستەوە نییە پەکی لەسەر ساغ کردنەوەی چۆنیەتی بەسەرچوونی پلەی ساوایی نالی کەوتبێ تا ئەگەر لە خاکوخۆڵی ڕابواردبێ خەبەرەکە قاڵبێک وەرگرێ غەیری ئەو قاڵبە بێ کە لە ژیانی ناو شارستانی وەردەگرێ. بە کوردیی و بە کورتی ئەم نیسبەتەی نالی وەلای «خاکوخۆڵ» ڕاستییێکی نەزۆکە وەچەی لێ ناکەوێتەوە هەرچەند بە

نەزۆکیش قبوڵمانە چونکە هەر نەبێ لە دەردی سەری دۆزینەوەی هەوەڵ مەفتەن و نشیمەنیمان ڕزگار دەکات، لە شکڵ و شێوەی دەوروبەری لێ فراژووبوونیشمان ئاشنا دەکات. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا چاوەڕوانمان دەکرد وێرای زانینی ئام ڕاستییە سەرەتاییە سادە و قوتیلەیە دوو خەبەری سادە و قوتیلەشمان پێ گەییشتبا لە چەندوچۆنی بەسەربردنی ژیانی ڕۆژانە و بێنەوبەرەیێکی کە لەو ژیانەدا دووچاری نالی هاتبێ، وەیا لە چ تەمەنێکەوە «خاکوخۆڵ»ی بەجێهێشت، هەوەڵ جار بۆ کوێ چوو، سەردانی «خاکوخۆڵ»ی دەکردەوە!! من هیچم لەم بارەیەوە نەبیستوە، کە نەمبیستوە نەشم خوێندۆتەوە. بە هەمە حاڵ وا پێ دەچێ ئێمەمانانی لە دوورەوە گوێبیستی دەنگ و صەدای نالی دەبین ڕێمان نەبووە وردە هەواڵی ئەم چەندوچۆنییە بکەوێتە بەر گوێمانەوە، دەمێنێتەوە خەڵقی شارەزوور و ئەو شوێنانەی لەوێ نزیکن سرکەوکورکەیێکی لێ بزانن. ئەگەر کەس لەوان هەیە شتێک بزانێ، زۆر یان کەم، مافی کوردەواریی لێی داوا دەکات ئەو شتە بە نالیدۆستان ڕابگەیەنێ. ئەمە دەڵێم و باوەڕی پێ دەکەم، بەڵام بەتەمای هیچ ئەنجامێکیش نیم.

وەک دڵنیاین لە نیسبەتی نالی بۆ «خاکوخۆڵ» هەرچی هۆی دڵنیایی هەیە بە دەستمانەوە نیە لەو ساڵە ناو دەرکردوەی «١٧٩٧» کە ساڵی بە وەلەد بوونی نالی بێت. هەروەک دەستەوەستانین بەرانبەر ئەم ساڵە، دەستەوەستانیش دەبووین بەرانبەر ساڵێکی تری وەک ١٧٩٠ وەیا ١٨٠٥ وەیا هەر ساڵێکی تری خزم بەمان. ئەوەی دەڵێ نالی لە ١٧٩٧ هاتۆتە دونیا هەرئەوەندە بەڵگەیەی بە دەستەوە هەیە کە بە دەست یەکێکی ترەوە هەیە بڵێ لە ١٨٠٤ وەیا ١٧٩٥ وەیا ١٧٩٣ وەیا یەکێکی تری وەک ئەمان بەوەلەد بوە. هیچ یەکێک لەو ساڵانە بایی فلسێک لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا نەکراوە، هیچ یەکێکیشیان نە بەڵگەی ئیسپاتی هەیە نە بەڵگەی بە درۆخستنەوە. تا ئێستا هیچ لایەنێکی ژیان و بەسەرهاتی ساغ نەکراوەتەوە کە لە تەرازووی مەنتیقدا لەگەڵ یەکێک لەو ساڵانە خۆش هەڵستێتەوە و بە یەکێکی تر ناسەرسەنگ بێت. ئەگەر گوترا لە ١٧٩٧ هاتۆتە دونیا کام بەسەرهاتی نالی وەیا هی غەیری نالی کە پێوەندیی بەوەوە هەیە پتر جێی خۆی دەکاتەوە لە لیستەی زەمەنی ئەو ڕووداو و مێژوانەی لێیان دڵنیاین؟ ئەگەر «١٩٧٩»ەکەمان کرد بە «١٧٩٠» کام ڕیسی لێکدانەوەمان دەبێتەوە خوریی؟ چەند حیسابمان لێ هەڵدەوەشێتەوە؟ هیچ هەر بە جارێ هیچ. ئەوەندەی بێتە بەر حیسابانەوە هەر ئەوەیە کە نالی دەبێ لە کاتی پاشایتیی «سلێمان پاشا»دا ئەو عومرەی هەبووبێت کە توانیبێتی بڵێ:

هودهودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین
خۆی کە دامەنگیری شاهی ئاصەفی ثانی دەکا

چونکە، وەک دواتریش باس دەکرێتەوە، «شاهی ئاصەفی ثانی» شەخسی «سلێمان پاشای بابان» دەستنیشان دەکات. ئەگەر سەروسۆراغەکی بەرێوجێی «مەستورە»مان بە دەستەوە با ئەویش لەلای خۆیەوە بێهێزیی وەیا بەهێزیی ئیحتیمالی ساڵەکەی «١٧٩٧»ی ڕادەگەیاند لەو ڕووەوە کە دەبێ نالی لە ساڵی بەوەلەد بوونیەوە تا کاتی هەڵبەستنی قەصیدەکەی «مەستورە» ئەو عومرەی هەبووبێ شتی وا بەهێز و پڕجورئەت بڵێ. زانینی مێژووی ژیانی مەستوورە دەخلێکی تەرجیح وەیا گومانایی کردنی ساڵەکەی «١٧٩٧»ی لێ دەفامرێتەوە، بە تایبەتی کە دەزانین هەندێک لە بەیتەکانی ئەو قەصیدە بێپەردەیە

وا ڕادەگەیێن لە کاتی هەڵبەستنیاندا هێشتا مەستوورە شووی نەکردبێ، وەک کە دەڵێ:

ئەم نوکتە چیە میسلی سوها بێ نەسوابێ
دوڕڕەی وەکوو دوڕڕێکی سەما بێ نەسمابێ<١>

وەیا کە دەڵێ:

دەعوای ئومەرا چەندی لەسەر تەختی کرابێ
چەند خوێنی ڕژابێت و چ خوێنی نەڕژا بێ<١>

خوێنی یەکەم هی عوزری مانگانەی ئافرەتە، خوێنی دوەم هی کچێنییە. ئەگەر ئەم بۆچوونەم ڕاست نەبێ بە ماندووبوونێکی زۆر نەبێ واتای بەیتەکان ناچنە ناو قالبی مەفهوومەوە. بە هەمە حاڵ ئەمە بۆ خۆی مەبەستی قسەکانم نییە.

دیوانەکانی نالی و نووسەرانی کورد کە دێن باسی نالی دەکەن، تێکڕایان ئەم ساڵەی بەوەلەد بوونی نالی لە غەیبەوە دێن وەک کە ڕاستییەکی بێ دەمەتەقەیان لە دەفتەرخانەی مێژووی ساغ کرایەوە دەرهێنابێ. تەنانەت کە یەکێک ساڵێکی غەیری ئەم ساڵەی «١٧٩٧»ە گلێر بکاتەوە سەر خوانی نووسینەوە پێمان ناڵێ ساڵەکەی لە کوێوە هێنا، بۆچی ئەمیانی پەسەند کرد، ئەوی تریان لەکوێوە درۆی دەرکەوت، بۆچی یەکێکی تر دەست نادا! واز لە نووسەر بێن کە حەز دەکات بە «٥» دەقیقە لە هەموو باسوخواسی ناو نووسینەکەی بێتەوە و هەناسەی حەسانەوە بە دیار بەرهەمە خنجیلانەکەیەوە هەڵێنێ، ئەدی خوێنەر؟ بۆ دەنگێک ناکات؟ ڕەخنەیێک ناگرێت؟ ناپرسێتەوە؟ بە درۆ ناخاتەوە؟ بەڕاستی دیمەنێکی سەیرە ئەم دیمەنەی بێ بەڵگە لە نووسەرەوە و «بە خوای ڕاستت فەرموو» لە خوێنەرەوە. ئەگەر بەر لە «٥٠» ساڵ شتی وەها سەیر نەبووبێ، بێگومان ئەمڕۆ لە سەیر سەیرترە. من پتر لەوە دەڕەنجێم کە نووسەر لە دوو لێوەیەوە دەرنایێ بڵێ ساڵەکەم لە کوێ بە دەست کەوتوە، نەک کە بێدەنگە لە ساغ کردنەوەی ساڵە پەسەندکراوەکەی خۆی وەیا بە درۆخستنەوەی ساڵی پەسەندکراوی نووسەرێکی تر.

بەسەر ساڵی هاتنە دونیایدا باز دەدەین بۆ ساڵەکانی تری وەک چوونە حەجی و نیشتەجێ بوونی لە شام و چوونی بۆ ئەستەمبوڵ و کۆچی دواجاری، دەبینین ئەمانەش سەرلەبەریان وەک قەپووچکەی ئاو بێ بنج و بناوانن، کەم و زۆر بەڵگەیێکیان نییە بەقەدەر ڕیشاڵە کورتیلەی قەوزەی سەراویش بە بنگەیێکیانەوە بلکێنێ، هەندێکیشیان لەوانە نین بە قەپوچکەشیان تەشبیە بکەین وەیا بە قەوزەیان بگرین چونکەی قسەی سەرەوبن ئەگەر چ ڕەگیان هەبا بە بۆشاییەوەی دەبەستنەوە وەک ئەوەی کە لە پێشەکی هەندێ دیوانەکانی نالی نووسراوە کە وا لە ساڵی ١٢٥٥ی کۆچی دەچێتە ئەستەمبوڵ و لەگەڵ ئەحمەد پاشادا ڕادەبوێرێ لە حاڵێکدا ئەحمەد پاشا تا ساڵی ١٢٦١ هەر حاکمی بابان بووە...

ئەگەر چی دوان و ڕەخنەگرتن لە بارەی ساڵی هاتنە دونیایەوە هەر لەسەر بنگەی بێ بەڵگەیی ئەو ساڵەوە هەڵدەستێت و چیمان بە دەستەوە نیە بیکەین بە بەڵگەی تەرجیحی ساڵێکی تر، بەڵام لە بارەی ساڵی مەرگییەوە ئەو دەستبەتاڵە و بێ کەرەستەی ڕەخنەگرتن نین، بە پێچەوانە بەڵگەی زۆر مەحکەم و دروستمان بە دەستەوەیە کە ساڵەکەی بە تەواوی هەڵدەوەشێنێتەوە. لێرەدا کە من بە دەم نووسینی

پێشەکی ڕیزەگوتارەوە خەریکی دەمەتەقەیێک بم لەسەر هەندێ باری ژیان و بەسەرهات و مەرگی نالی، لە کورتەیێکی لێکدانەوەی دوورودرێژ و سەرەتاییێکی توێژینەوەی بەهێزوپێز بەولاوە دەرفەتی نووسین و خەریک بوونم لەبەر دەستدا نیە. سەرەڕای نەبوونی دەرفەت، کارەکە خۆی بەبەریەوە نیە کتێبێکی لێکۆڵینەوە بکەم بە پێشەکی چەند گوتارێک. لەمانەش بترازێین هۆی تایبەتی هەیە لێم داوا دەکات خێرایی بکەم لە کۆتایی هێنان بەم نووسینە، هۆیەکەش دەگەڕێتەوە بۆ چەندوچۆنی باری چاپخانەی کۆڕ کە مەکینەیێک عومری بەسەر دەچێت و دەبێ لە ئەرکە کۆنەکانی ببێتەوە بەر لە بڕانی دوا هەناسەی… ئەم نووسینەش بەردەوام بوونی ئەرکێکی کۆنیەتی و دەبێ خێرا ئەنجام بدرێت.

بە پێی لێکۆڵینەوە و وردبوونەوەی خۆم ئەوەی بۆم ڕوون بۆتەوە لەبارەی ساڵی مەرگی نالی، شتێکە تا بڵێی جودایە لەوەی بەسەر زارانەوەیە، وەک من دەزانم و بەڵگەی بەهێزیشم بەدەستەوەیە، نالی ١٥ ساڵ زیاتر ژیاوە پاش ئەو ساڵەی «١٨٥٥» کە شۆرەتی بەستوە بە ساڵی مەرگی. لە میانەی تەحقیقی ئەو ساڵەدا گەلێک لێکدانەوەی کورت و مامناوەنجی لە بارەی چەند ناواخن و ناوەڕۆکی ژیانی نالی هەیە پاش دەرچوونی لە سلێمانی، دەبێ بەوپەڕی کورتبێژییەوە لێی ببینەوە هەمووشیان بە بەریانەوە هەیە بکرێن بە ماکی دیراسەی درێژەدار. پێ بە پێی ئەم گەشتە کورتیلەیەی ناو پێشەکی، بەو ناوەڕۆک و ناواخنانەدا تێدەپەڕین.

نالی لە ساڵی ١٨٥٥دا نەمردووە. تەمەنیشی لە کاتی مەرگیدا ٥٨ ساڵ پتر بووە، ئەمەش ئەنجامێکە لەوەوە وەردەگیرێت کە لە پاش ١٨٥٥ مردووە نەک کە لە پێش ١٧٩٧دا هاتبێتە دونیا.

تا ئێستا قسەیێک لەم بابەتەوە بە لێکۆڵینەوە بژمێررێت و بڵاوکرابێتەوە هەر ئەوەیە لە نووسینەکانی مامۆستا عەلائەدین سەجادی، بە تایبەتی پاشەکی کتێبەکەی «وورد بوونەوەیێک لە دوو چامەکەی نالی و سالم» دا دەدیترێت. من نەم کردوە بە عادەت لە نووسیندا هەر جارە گوتەیێکی خۆم بە گوتەی نووسەرێکی تر بگرم، بەڵام ئەم جارە نەختێک لا دەدەم لەو خووەی کە لێم بووە بە شوون، خوێنەریش کە ئارەزووی موقارەنەی کرد دەتوانێ ئەم بیروباوەڕە و لێکدانەوەی ئێرە بە نووسینی تر بگرێت و ڕایەکی لێ هەڵێنجێ… بەڵام بۆ مەبەسی کورت کردنەوەی ڕێگای دوور لەبەر هەنگاوی خوێنەردا وا لێرە ئەو مێژووانە دەنووسمەوە کە لە کتێبەکەی مامۆستا عەلائەدیندا باس کراون و پێوەندییان بە بابەتی لێکۆڵینەوەی ئێرەوە هەیە:

مێژوو	ڕووداو
١٧٩٧	ساڵی هاتنە دنیای نالی. «ل:٤»
١٨١٢	ساڵی گەشانەوەی بوێژی نالی. «ل:١٢٧»
١٨٣٠	ساڵی چوونی نالی بۆ حەج. «ل:١٣١»
١٨٣٤	ساڵی نامە ناردنی لە شامەوە؟«قوربانی تۆزی ڕێگەتم» «ل:١٣١»
١٨٣٥	ساڵی چوونی بۆ ئەستەمبوڵ. «ل:١٣٢»
١٨٥٠	بڕانەوەی حوکمداری بابان و کۆتایی حوکمی ئەحمەد پاشا «ل:١٣٥»

هەروەک گوتم ساڵی ١٧٩٧ ی زایینی لە هیچ لایێکەوە بەڵگە و ئیسپاتی نەبیستراوە. قسەیێکە

گوتراوە بێ ئەوەی بزانین لە چ سەرچاوەییێکیشەوە هەڵقوڵیوە، ڕەنگە ڕاست بێ و ڕەنگە فرێ بەسەر ڕاستییەوە نەبێ. بەڵام کەی چووە بۆ حەج، وەیاخود کەی ئەڵوەدای یەکجاری لە سلێمانی و کوردستانی عێراق کرد، ئەمەیان پرسیارێکە لێکدانەوەی بە ڕێوجێ هەڵدەگرێ.

دیوانەکەی نالی دوو موناسەبەی ئاشکرا و یەکێکی مەیلەو شرایەوەی تێدایە کە هەر جارە بە شێوەیێک باسی پاشاکانی بابانی تێدا کردووە، ئەوەی شرایەوەیە لەم بەیتەدا دەردەکەوێت (لێرەدا بە پێشەوە لە شوێنی تر و نووسینی تردا بە پێی پێویست باسم کردووە):

هودهودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین

خۆی کە دامەنگیری شاهی ئاصەفی ثانی دەکا

ئەم «شاهی ئاصەفی ثانی» زۆر بە ئاشکرایی دیارە کە «سلێمان پاشای بابان»ە، چونکە لە ڕادەی بەدیهیەدایە کە «شاهی ئاصەفی یەکەم» سلێمان پێغەمبەرە کە لە هەمان کاتدا شاهیش بووە، چ قسەی ناوێ، مومکین نیە کەسێکی تر غەیری «سلێمان پاشای بابان» ئەو شاهی ئاصەفی دووەمە بێ و نالی دامەنگیری بێت.

موناسەبەیێکی ئاشکرا قەصیدەکەی «ئەم تاقمە مومتازە»یە کە وا بێگومان وەسفی حەرەسی تایبەتی یەکێک لە دوو پاشای بابانی پێ دەکات: یا سلێمان پاشا، یا ئەحمەد پاشا چونکە پێوەندیی دۆستایەتی نالی بە پاشاکانی بابانەوە کە لە هەڵبەستی خۆیدا دیار دەکەوێت تەنها بەم دوو کەسەوە بوە. هەر تازە دیتمان دامەنگیری سلێمان پاشا بوو، ئێستاش جارێکی تر دەیبینینەوە مەرسیە بۆ ئەو و پیرۆزبایی بۆ ئەحمەد پاشای کوڕی دادەنێت لە قەصیدە مەشوورەکەی:

تا فەلەک دەوری نەدا صەد کەوکەبی ئاوا نەبوو

کەوکەبەی میهری موبارەک طالعی پەیدا نەبوو

پێی ناوێ من بڵێم، لە خۆوە دیارە ئەم قەصیدەیە دوای بەیتەکەی «شاهی ئاصەفی ثانی» هۆنراوەتەوە، کەواتە دیارە ئەمیان شایەدیی مانەوەی نالی لە سلێمانی پتر پێیە. خۆشبەختانە، قەصیدەکە لە کۆتاییدا بە گوتەی «تاریخ جم» مێژووی خۆی ڕوون کردۆتەوە کە ١٢٥٤ دەگرێتەوە. ئەم ساڵەی ١٢٥٤ دەکەوێتە بەرانبەر «١٨٣٨-١٨٣٩»ی زایینی «المورد-المجلد الثالث-العدد الرابع ١٩٧٤-الصفحە ١٣٢» کە ئەمە ٨-٩ ساڵ دەکەوێتە دوای ساڵی ١٨٣٠ی لێرە بە پێشەوە باسکراو. نابێ چ گومان لەوەدا هەبێ کە نالی ئەم هەڵبەستە و ئەوانی تریشی هەر لە سلێمانی داناون نەک لە هەندەرانەوە بۆ سلێمانی ڕەوانە کردبن چونکە مەنتیق و داخوازیی ڕووداو وا داوا دەکات نالی بەرەو حزوور پێداهەڵگوتن و پرسەی کردبێ مەگەر بەڵگەیێکی قەطعی پەیدا بێت و پێچەوانەی ئەمەمان بۆ ئیسپات کات. تۆ سەیری دەمودووی ئەم بەیتە بکە:

قصه بیٚ پەردە و کینایەت خۆشە شاهی من کە وا
عادلیٚ بوو قەت عەدیلی ئەو لە دونیادا نەبوو

چەند جوان دیارە شاعیر وتوویژی بەرەورووی مردوو و زیندووە، سەرەڕای ئەوە کە تاکە وشەیێک لە هیچ بەیتێکی قەصیدەکەدا نیە بە وەهم و خەیاڵیش دووربوونی نالی لە سلێمانی ڕابگەیەنێت. بەڵیٚ موستەحیل نیە خەڵق لە دوورەوە پرسە بنێرن و لە پرسەشدا باسی دووربوونی خۆیان نەکەن، بەڵام موستەحیل نەبوون بەشی ئەوە ناکات، بیٚ هیچ بەڵگە، ڕاگەیاندنی حاڵ بەدرۆ بخاتەوە. وەک گوتم ئەم مێژوەی ١٢٥٤–١٨٣٨، ساڵی چوونە حەجی نالی لە ١٨٣٠وە تەواوێک ڕادەگوێزیٚ، هەر نەبیٚ ٨–٩ ساڵێک. لە حاڵێکدا سوور بین لەسەر ئەم ساڵەی ١٨٣٠یە کە هیچ بەڵگەیێکیشمان بە دەستەوە نیە بۆ سوور بوون لەسەری، دەبیٚ خۆمان ئیقناع کەین بەوەی نالی لە حەج گەڕایەوە و حازری مەرگی سلێمان پاشا بوو، کە ئەمەشیان ڕاییکە لە هەواوە دەیقۆزینەوە. چونیشی بۆ ئەستەمبوڵ لە ساڵی ١٨٣٥ ئەویش لە خۆوە دەسڕێتەوە چونکە دەکەوێتە پێش ساڵی مەرگی سلێمان پاشا و «تاریخ جم». بەڵگەیێکی تری بیٚ دەمەتەقەی ئەو سڕانەوەیە لەوەشدایە کە «ئا. خۆدزکۆ» لە گوتارێکی خۆیدا کە لە ساڵی ١٨٥٧ لە «گۆڤاری ئاسیا»دا بڵاوکراوەتەوە دەڵیٚ ئەحمەدخان لە پاریس ساڵی ١٨٥٣ پێی ڕاگەیاندوە کە «نالی» لە شام دەژیت (دێینەوە سەر باسی ئەم گوتارە). کەواتە نالی نە لە ساڵی ١٨٣٤ لە شامەوە نامەی ناردوە بۆ سلێمانی، نە لە ١٨٣٥یش چووە بۆ ئەستەمبوڵ. کە ئەمانە وا بن، گومانیش نییە لەوەها بوونیان، ساڵی ١٨٣٠ کەڵکی ئەوەی پێوە نامێنیٚ ساڵی چوونە حەجی نالی بێت، چونکە لە تاکە حاڵێکدا دەشیا لەو ساڵەدا چووبێتە حەج، ئەویش ئەگەر ڕاست با لە ١٨٣٤ نامەی لە شامەوە بۆ سلێمانی ناردبیٚ چونکە نالی لە چەند ساڵێکان پتر پێی ناکریٚ بە دیار ئومێدێکی گەڕانەوە بە شامەوە بگیرسێتەوە، کەچی دەزانین، بە شایەدی «ئا. خۆدزکۆ»، ٢٣ ساڵان دوای ١٨٣٠ ئەو لە شام بووە. بەڕاستی ئەم گوتارەی «خۆدزکۆ» گەلێک یارمەتی ڕەواندنەوەی نادیاری ئەوان ساڵانەی ژیانی «نالی»مان دەدات و زۆر هەڵەمان بۆ چاک دەکاتەوە.

با بزانین لەبەر ڕۆشنایی ڕاستی بێفێڵ و مێژووی بێدەمەتەقەدا کام ئیحتیمال لەگەڵ لێکدانەوەی بە بنج و بناواندا ڕێکتر دێت: ئەمانەی خوارەوە ڕووداو و مێژووی ژوورووی گومانن:

لە ١٢٥٤ (١٨٣٨–١٨٣٩) سلێمان پاشا دەمریٚ و ئەحمەد پاشا دێتە جێگەی.

لە ١٢٦١ (١٨٤٥–١٨٤٦) ئەحمەد پاشا لە حوکمداری دەکەویٚ. عبدالباقی العمری لەم مصرەعەدا شکانی ئەحمەد پاشا بە دەست نەجیب پاشای والی بەغداوە بە حیسابی جومەل ‹لە فەرهەنگی «المجند» دا وشەکە «جُمَل» نووسراوە› دەردێنێت: «بسدید ڕایک فتحت بابانها».

لە ١٢٦٩–١٢٧٠ (١٨٥٣ بە شایەدی ئا. خۆدزکۆ) نالی لە شام بووە. هەر لەمەوە دەردەکەویٚ ئەو لەو ساڵەدا نامەی نووسیوە بۆ سالم و سالمیش وەرامی بە عینوانی شام بۆ ڕەوان کردۆتەوە.

هەر لێکدانەوەیێک لەگەڵ ئەم ڕاستیانەدا نەگونجێت ناشیٚ ببێتە سەرچاوەی لێهەڵێنجان چونکە دیارە تەفرەمان دەدات. هەتا خەریک بین بنگەیێکی لێکۆڵینەوە بدۆزینەوە بێگومانتر لەو سیٚ مێژووە و دەلالەتەکانی، ناگەین بە هیچ ئامانجێک. تۆ بڵیٚ چیمان دەویٚ پتر جێی قەناعەت بیٚ لەوەی کە سالم لە

هەڵبەستی خۆیدا بڵێ نامەم بۆ ملکی شامە و سووی نالییە، ئا. خۆدزکوش پێمان ڕادەگەیەنێ نالی لە ١٨٥٣ لە شام بووە، ئەم مێژووەش بکەوێتە دوای تێکچوونی حاکمیەتی بابانەکان؟ چەند شایەدمان پێ دەوێ بۆ ئیسپات کردنی شتێک، لە دو شایەد پتر، کە بە نووسین نەک بە قسە، یەک شت ئیسپات بکەن؟ شتەکەش وەها ئیسپات بکەن کە بە عەقڵەوە بنووسێت؟

نالی لە ١٢٥٤ پرسە و پیرۆزبایی پێشکەش بە ئەحمەدپاشا کردوە. دواتر چوە بۆ حەج، یا بە نیازی شوێنێکی تر سلێمانی تەرک کردووە. ئەمە دەڵێم چونکە شیعری نالی بە فارسی گەیشتۆتە دەستمان وا ڕادەگەیەنێ نیازی چوونی بۆ «مصر» هەبووە بالام نازانرێ لە سلێمانیەوە ئەم نیازەی بووە یاخود دوای لێ دەرچوونی بە دڵیدا هاتوە بڕوا بۆ مصر:

سوی مصرست مرا راه ازاین لجه غم
تاکه در نیل کشم جامه زبیداد و ستم
میرود نالی از اینجا چو بخیل از دنیا
بالب خشک و کف خالی و چشم پرنم

من دڵم بۆ ئەوە دەڕوا کە نالی بەر لە کۆتایی هاتنی حاکمیەتی بابان دەرچووبێ، واش دەزانم بۆ حەج چووبێ، هێشتا لە حەج نەگەڕابێتەوە شکستەکەی ئەحمەد پاشا بە دەست نەجیب پاشاوە لە ساڵی ١٢٦١ ڕووی دابێ. ئەم بۆچوونەم لەوەوە دێت کە ئەگەر دوای شکستی ئەحمەد پاشا عێراقی تەرک کردبێت، تەرک کردنەکەی دەبێتە خۆڕزگارکردن. دەشزانین نالی لە بارێکدا نەبووە مەجبوری هەڵاتن بێت، چونکە چ دەسەڵاتێکی دنیایی بە دەستەوە نەبووە ناچاری دوورکەوتنەوەی بکات لە ترسی سزا و تۆڵەسەندنەوە. خۆ ئەگەر بە شعورێکی گوماناوییەوە بۆی دەرچووبێت نایەت دوای چەند ساڵێ دەربەدەریی پرسی مەصلەحەتی گەڕانەوەی بۆ سلێمانی بە سالم بکات کە سالم خۆی خۆشەویست نەبووە لای تورکی عوسمانلی. ئەوەی لە هەموو ئیحتیمالان پتر جێی قەناعەتە ئەوەیە نالی پێش کۆتایی حوکمی بابان چۆتە دەرەوەی عێراق. (بە پێی باوەڕی من بۆ حەج)، هەر لەو سەفەرەدا بووە شکستەکەی ئەحمەد پاشا ڕووی داوە کە ئەمە بۆتە هۆی دوودڵی کردنی نالی لە گەڕانەوە. دوو دڵیەکەشی دوو بنجی بەرهەستی هەیە:

یەکەمیان ئەوەیە گۆڕانی باری سیاسی سلێمانی لەوانەیە ببێتە هۆی خۆ وەخراندنی کەسێک کە چ بەرژەوەندی مادی ئەوتۆی نەبێ خێرا ڕایکێشێتەوە بۆ جێگەی خۆی. دووەمیان ئەوەیە نالی پایەیێکی حورمەتی هەبوو لای سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا، دیارە کە ناحەزی ئەوان بوو بە جێگیری دەسەڵاتیان ڕاستەوخۆ باری حورمەت و بێ حورمەتیش دەگۆڕێ، بۆیە نالی چەند ساڵان بە دیار ئەم گۆڕانەوە خۆی گل دایەوە لە گەڕانەوە تاکو: «سووتا ڕەواقی خانەیی صەبری دڵ و دەروون» و چی تر خۆی پێ نەگیرا و کەوتە پەلەی گەڕانەوە. گڕ و سۆزی ناو نامەکەی بۆ سالم لەوانە نییە گومانی دەسکردی و ساختەیی و خۆنیشاندانی لێ بکرێ. نالی بەڕاستی ئاگری غەریبی لە هەناویدا گڕی بەستووە ئەوجار نامەکەی ناردووە کە دەڵێی دەستەچیلەیە و بۆکز لە جەرگی هەڵدەستێنێ. دیارە بێکەسی و بێماڵی (دواتر باسی ژن نەهێنانی دەکەین) و بێسامانی و بێئیشی ئەمانە هەموویان یاریدەدەری سەرکردنی سۆز و

بێئۆقرەیی نالی بوون بە دەست غەریبییەوە. ئەگەر تیجارەتێکی سوودبەخش وەیا مزگەوت و مەدرەسەیێکی قەڵەباڵغ وەیا ماڵوحاڵێکی بەهاتوباتی هەبوایە، دڵی پێی تەسکین دەبوو و نەدەتلایەوە بۆ «بەردی سەرشەقام».

کەواتە بە پێی لێکدانەوەی من کە داخوازی حاڵیش وا ڕادەگەیەنێ نالی لە نێوان ساڵی ١٢٥٤ کە مەرگی سلێمان پاشای تێدا بوە و ساڵی ١٢٦١ کە حوکمی بابان بەسەرچووە، ڕۆیشتووە بۆ حەج. ئتر بەر لەوە توانیبێتی بگەڕێتەوە کارەساتی نەمانی حوکمی بابان ڕوویداوە. هەر بەم لێکدانەوەیەم وا دەزانم چوونەکەی نالی بۆ حەج دەبێ بایی خایاندنی یەک جار حەج کردن پێش ڕووداوەکەی ١٢٦١ بووبێت چونکە ئەگەر نالی چەند ساڵێک پێش ڕووداوەکە چووبایە حەج، دوای بەسەرچوونی حەجەکە گورج دەگەڕایەوە بۆ سلێمانی. وا دیارە هەر لە سەروبەری خەریک بوون بە حەجەکەوە قەدەر لە کارسازی میرایەتی بابان بۆتەوە و ڕێی گەڕانەوەی نالی بۆ سلێمانی بەستووە.

هەرچەند لە لێکدانەوەی ڕووت بەولاوە چ بەڵگەیێکی مادی بێدەمەتەقەمان لا نییە ئەم بۆچوونەی من بسەلمێنێ، بەڵام بۆچوونەکە زۆر ڕێک دێت لەگەڵ مەنتیقی ڕووداوەکان و ئەو مێژوانەی گومانیان تێدا نیە. بە نموونە دەڵێم ئەگەر نالی سەفەرەکەی ماوەیێکی ئەوتۆ کەوتبا پێش ڕووداوەکەی ١٢٦١ کە بایی چوون و هاتنەوەی کردبا، لەم حاڵەدا وەخرانی لە هاتنەوە ئەو دەلالەتەی لێ وەردەگیرا کە وەزعی ئەو نیسبەت بە حاکمانی بابان ئەوەندە بەرەو دۆستایەتی و ئاشنایی نەبووە کە داخوازی خێرا گەڕانەوەی بکات لە سەفەری حەج، کە نیسبەتی وەها نێزیکیش لە بەیندا نەبێ لزوم نامێنێ نالی دوودڵی بکا لە گەڕانەوە. پێویست بەوەش ناکا دواتر کاغەزی پرس و ڕا بۆ سالم بنێرێ. حاجیێکە و بۆ حەج چووە و دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی وەک چەندین خەڵقی تر کە حەج دەکەن و لە کەسیش ناپرسن ئەرێ بێینەوە یا نەیەینەوە!

تا ئێرە من چ گرفتێک لە کارەکەدا نابینم چونکە زۆر جێی خۆیەتی شتەکان بەو جۆرە ڕوویان دابێت کە باسم کرد، بەڵام گرفت لە قۆناغی دوای ١٨٥٣ پەیدا دەبێ کە دەزانین نالی لەو ساڵەدا لە شام بووە و نامەی بۆ سالم نووسیوە پرسی گەڕانەوەی پێ دەکا. بەڵێ! سالم نەومیدی کرد لە گەڕانەوە، نالیش حورمەتی پرس کردنەکەی خۆی و وەرامەکەی سالمی گرت و نەگەڕایەوە بۆ سلێمانی، باشە چی کرد؟ ئایا هەر لە شام مایەوە؟ یاخود ڕایگوێست بۆ شوێنێکی تر؟ ئەم جێگەیە کوێیە؟ ئایا یەکسەر چوو بۆ ئەستەمبوڵ؟ فکری چوونی مصر کەوتە کەللەوە و پێی نەکرا بچێت؟ گەڕایەوە بۆ حەجێکی تر؟

لێرەدا زیهن تەنها یەک ڕێگەی لە پێشدا نیە کە هەر لەوێوە هەنگاوەکانی تۆژینەوەی بباتە سەر ئەنجامێکی گونجاو لەگەڵ زنجیرەی ڕووداو و مێژووی بێ گومان. لەم هەڵوەستەدا خۆمان بەسەر دووڕییانەوە دەبینینەوە کە ناتوانین بڵێین ئەمەیان «ڕێی هاتە، ئەوی تریان ڕێی هات و نەهاتە».

با جارێکی تریش چاوێک بە مێژووواندا بگێڕینەوە:

لە ١٢٦١ ئەحمەد پاشا لێی تێکچوو و پاشایەتی دۆڕاند.

لە ١٢٦٩-١٢٧٠ (بە شایەدی ئا. خۆدزکو) نالی لە شام بووە.

٩ ساڵی تەواو دەکەوێتە نێوان ئەم دوو مێژووەوە کە بایی ئەوە دەکات ئەحمەد پاشا تێیدا هاتبێتە ئەستەمبوڵ و نالیش لە دوای حەجەکەیەوە چووبێ بۆ ئەوێ و چەند ساڵانیش لای ئەحمەد پاشای بەسەر بردبێ ئەوجار هاتبێتەوە شام. هەر ئەمەش پتر جێی باوەڕ کردنە چونکە زۆر سەیرە نالی نۆ ساڵان لە

مەککە وەیا شوێنێکی تر مابێتەوە بێ ئەوەی بیر لەوە بکاتەوە بچێتە لای ئەحمەد پاشا تاکوو لە پڕ دوای بێ ئومێد بوونی لە گەڕانەوە بۆ سلێمانی خۆ هەڵکوتێ بۆ لای. ئەو «نالی»یەی لەبەر سەروکاری ئەحمەد پاشا دوودڵ بێ لە گەڕانەوە چۆن نۆ ساڵان لە غەریبیدا لێی کنارەگیر دەبێ؟

باشە! وا سەلماندمان نالی دوای بەسەربردنێکی چەند ساڵە لە ئەستەمبوڵ گەڕایەوە بۆ شام، ئایا بە چ نیازێک لەوێ گیرسایەوە؟ هەر بۆیە بوو پرسی هاتنەوە بۆ سلێمانی بە سالم بکات تا وەرامێکی لێ وەردەگرێتەوە؟ بۆچی لە ئەستەمبوڵەوە پرسەکەی نەکرد؟ تۆ بڵێی مەبەسی ئەوە بووبێ بچێتە شام و کاغەز بۆ سالم بنووسێ تا ئەگەر وەرامی بێ ئومێدیی وەرگرت ڕوو بکاتە مەککە؟ یاخود مصر؟ لێرەشدا هەڵوەستێکی کورت پێویستە بەرانبەر مێژوو.

«ئا. خۆدزکو» دەنووسێ و دەڵێ لەم ساڵەدا ١٨٥٣ ئەحمەدخانی لە پاریس دیتوە و لەوی بیستوە «نالی ئەفەندی» لە شامە... بەلامەوە ئاشکرایە ئەم ئەحمەد خانە ئەحمەد پاشایە. کەواتە لەو ساڵەدا ئەحمەد پاشا لە ئەستەمبوڵ نەبووە. ئەمە لە لایێکەوە، لە لاییکی تریشەوە لە قسەکەی ئەحمەد پاشا وا دەردەکەوێ مانەوەی نالی لە شام مانەوەییکی پشوو درێژ بووە چونکە بە «ئا. خۆدزکو» دەڵێ توێژینەوەی زمانەوانی لە بارەی زمانی کوردییەوە لە «نالی ئەفەندی» بکات کەوا دانیشتووی شامە. لەمەوە دەردەکەوێ ئەحمەد پاشا (وەیا ئەحمەد خان-هەرکەسێک هەیە با بێ) چاوەڕوان دەکا نالی ئەو ماوەیە لە شام بەردەوم ببێ تا یەکێکی وەک «ئا. خۆدزکو» بۆی ڕێک دەکەوێ سەفەر بەرەو ڕۆژهەڵات دەکات و لە شام نالی دەبینێ.

ئایا ئەم ڕاستییە چمان تێ دەگەیەنێ لەبارەی بەسەربردنی نالی لە ئەستەمبوڵدا؟ ئایا نالی دوای مانەوەی لە ئەستەمبوڵ ڕایگوێست بۆ شام؟ یاخود جارێ نەچووە بۆ ئەستەمبوڵ؟ ئەگەر وا دانێین ئەم نیشتەجێ بوونەی نالی لە شام قۆناغێکی ناوەندییە لە میانی حەجەکەی و چوونەکەی بۆ ئەستەمبوڵ، واتە ئەگەر بڵێین تا ساڵی ١٨٥٣ جارێ ڕەفاقەتی ئەحمەد پاشای نەکردووە لە ئەستەمبوڵ، بەمەدا گوتەیێکی یەکجار پەرەسەندوو لە بارەی بەسەرهاتی نالییەوە بە درۆدەخەینەوە. وا ڕۆیشتووە کە نالی بەینێکی زۆر لە ئەستەمبوڵ لای ئەحمەد پاشای بەسەربردووە، جا ئەگەر نالی لە ١٨٥٣ لە شام بووبێ و ئەحمەد پاشاش لە پاریس بووبێ و جارێ ڕەفاقەتەکەی ئەستەمبوڵیان بەیەکەوە بەسەر نەبردبێ، ئەدی ئەو ڕەفاقەتەی چەند ساڵییان کەی بەسەربرد؟ کە ڕاست بێ نالی لە ١٨٥٥ مردبێ کوا ماوەی پێویست بۆ ڕەفاقەتی دوور و درێژ؟ مەودای نێوانی ١٨٥٣ و ١٨٥٥ هەمووی دوو ساڵە. چەند ماوە کات لەم دوو ساڵە بەسەر چوو بەر لەوەی ئەحمەد پاشا لە پاریسەوە و نالی لە شامەوە بەرەو ئەستەمبوڵ بىن؟ چ دەمێنێتەوە لەم دوو ساڵە دوای داشکاندنی بەشێکی کە بایی ئەوە بکا ئەحمەد پاشا بێتەوە بۆ ئەستەمبوڵ و نالیش لە شام هەڵقەنێ و بڕوا بۆ لای ئەو؟ بەڕاستی ئەوانەی لێرە بە پێشەوە دەیانگوت نالی پێش مردنی لە ١٨٥٥، چەند ساڵان لەگەڵ ئەحمەد پاشا ڕەفاقەتیان بووە لە ئەستەمبوڵ، نەیان دەزانی «ئا. خۆدزکو»یەک پەیدا دەبێت و شایەدیی دەدات کە وا نالی لە ساڵی ١٨٥٣ لە شام بوە، ئەگەر ئەمەیان زانیبایە هەرگیز حیکایەتی وەهایان بۆ نەدەگێڕاینەوە.

ئێستا موناقەشەیەکی ساڵی ١٨٥٥ دەکەم کە نامزەدە بە ساڵی مەرگی نالی لە ئەستەمبوڵ. جارێ با لە پێشەوە ئەوە بڵێم کە هیچ کەسێک لەوانەی بە نووسین وەیا بە گوتە باسی ئەم ساڵە دەکەن بەڵگەیێکی تەماویش بە دەستەوە نادەن ئەم ساڵە بسەپێنێ بۆ ئەم مەبەسە. زۆریش سەیرە کەسێک لەوان باسی

نەبوونی بەڵگە وەیا سەرچاوە وەیا هێمایەک ناکا و چ موناقەشەی لە خۆیان بە پێشەوەش ناکەن ئەم ساڵە لە کوێوە هات!

من دەتوانم بە ئاسانی لە بەدرۆخستنەوەی ئەم ساڵە ببمەوە بەوەدا کە بڵێم، دوای دەرکەوتنی هەڵەبوونی هەموو پێشەکیەکانی کە تەسلیم بەم ساڵەمان دەکەن دیارە ئەمیشیان بێگومان وەک پێشەکیەکان هەڵەیە، بەڵام ئەمە ڕەوشتێکی زەلیل گیرانەیە و لەو کەسە دەوەشێتەوە بە دوا دەرفەتدا بگەڕێ بۆ خۆهەڵدانەوە و خەڵق شکاندنەوە، کە زۆر ناجایەز و ناپەسەندیشە.

من دەمەوێ ڕاستیی ڕوون بێتەوە، زۆریشم حەز دەکرد لێرە بە پێشەوە ڕاستیی لەبارەی بەسەرهاتی نالییەوە وەها ڕوون بووبایەوە کەسی تری بە خۆیەوە ماندوو نەکردبایە، بەڵام چی بکەین کوردیی دەڵێ «خۆزگە دارێکە بەر ناگرێ».

چەند دەلیلێک و بنگەیێکی لێکدانەوە هەیە بە هیچ جۆرێک ڕازی نابێ ئەم ساڵەی ١٨٥٥-ە ساڵی مەرگی نالی بێت، یەک لەوان ئەوە بوو کە ئەگەر ئێمە تێکڕای ئەو قسانە وەرگرین کە ساڵەکەی ١٨٥٥ دەکەنە ئاڵقەی زنجیرەیێک خەبەر و بەسەرهاتی نالی، مەودایێکی ئەوتۆ نامێنێتەوە لە نێوان ١٨٥٣ و ١٨٥٥ بەشی ڕەفاقەتەکەی ئەحمەد پاشا و نالی بکا لە ئەستەمبوڵ.

بنگەی دوەمی لێکدانەوەکە لە دیوانی نالی دێتە دەستەوە. بەشێکی هەڵبەستەکانی کە لە پیریدا دایناون گەلێک لەو تەمەنەی ٥٨ ساڵی پتر بە دەستەوە دەدەن کە دوو مێژوە شۆرەت بەستوەکەی ١٧٩٧ و ١٨٥٥ پێمانی ڕادەگەیەنن. پیریی و «فانی» بوونی ناو ئەو هەڵبەستانە هی مرۆڤێکی ساڵخوردەی داهێزراوی بەسەرچوە نەک شاعیرێکی بە ڕواڵەت خۆبەپیرلەقەڵەمداو. کەسێک سرنج ڕاگرێ لە دیوانەکەی نالی دەتوانێ خەتێکی ئاشکرای تێهەڵکشان بە ناو ساڵاندا لە شیعرەکانی بدۆزێتەوە هەر لە سەرەتای دەستپێکردنی عیشقی حەبیبەوە تا دەگاتە پلەی لێ کەوتویی. هەڵبەت ئەم شیعرانە کە لە ئاوازیاندا ناڵەی پیریی وەیا نرکەی جوانی و جحێڵییان لێ دەفامرێتەوە، جارێکی تریش بەهۆی ڕووداوێکی کە لە ناوەرۆکیاندا دەردەکەوێ، تەمەنی نالی لەکاتی دانانیان ئاشکراتر دەبێ، وەک کە سەرەخۆشی لە حەبیبە دەکا دیارە ئەم هەڵبەستەی پرسەی لەکاتی جحێڵیدا هۆنیوەتەوە سەرەڕای ئەوە کە زرینگەی هەڵبەستەکە بەهاری عومر دێنێتە بەر زەینی گوێگرەوە. لەگەڵ مندا سرنج لە دەمودووی ئەم دوو نموونەیە بگرە:

-١-

بەو گریەیی تۆ ڕەنگە منیش هێندە بگریەم

گەوهەر برژێنم بە بڵندیی قەد و باڵات

-٢-

ڕەوغەنی دیدەم ڕژایە سەر کیتابی خطی خۆم

چاو لە ئێشی ئەو سپی نوریش بەسەر ئەودا سەقەط

هەردوو بەیت دەگریەن بەڵام دیارە گریانی بەیتی یەکەم لە بورکانی گەرم و گەنجایەتییەوە جۆش دەدا، هی دوەمیش تەپ و نمی پایزی عومرە.

لێرەدا کارمان بەوە نیە پەیژەیێکی سەرەژوور چوونی تەمەنی نالی لە هەڵبەستەکانی دروست کەین، ئەوەی مەبەستمانە دۆزینەوەی پیریی ڕاستەقینەیە کە لە تەمەنی ٥٨ ساڵیدا پێک نایەت. بەڵام بۆ ئەوەی لێکدانەوەکەم پتر بە دڵانەوە بنووسێ بەیتێکی تەمەن مەعلووم بە شایەد دەهێنمەوە تاکو دەلالەتی شەکوای پیریی لە بەیتەکانی تری نالی ڕوونتر بێتەوە بۆ خوێنەر:

نالی کە نامەکەی لە شامەوە بۆ سالم ناردوە، وەک لێرە بە پێشەوە ساغ کرایەوە، بە پێی ئەوەی کە زانیمان لە ساڵی ١٨٥٣ لەوێ بوە تەمەنی ٥٦ ساڵ بووە «١٧٩٧-١٨٥٣». ئەم تەمەنە دوو ساڵی کەمترە لە ٥٨، کەچی هەر ٤٣ بەیتی نامەکە بە وردی بخوێنەوە ئەسەری شەکوا لە دەست پیری تێدا نادۆزیتەوە، هەرچەند ئەو هەموو ئاه و نزایە لە دەست غەریبی و یادکردنەوە جێی خۆی بوو نەختێک پاڵ بە ڕاوێژی شیعرەکانەوە بنێ بەرەو گلەیی کردن لە تەمەن. تاکە یەک بەیتی هەڵبەستەکە شکایەتێکی لەو بابەتەوە تێدا بێت ئەمەیانە:

زارم وەکو خەلال و نەحیفم وەکو خەیاڵ
ئایا دەکەومە زار و بە دڵدا دەکەم خطور

سەیری چەند ڕاستگۆیانە ستەم و ئەسەری غەریبی بەلای لەڕ کردندا دەشکێنێتەوە نەک بەلای پیربووندا. حاجی قادر کە نامەی بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵا نووسی هاواری تێبەر ببوو لە چەنگ پیریی:

لەبەر پیریی ئەوەندە بێ حەواسم
دەڵێی ئەرکانی ئیسلامی ئیناسم
سەر و ڕیشم سەراپا بۆتە لۆکە
بەشەو هەمرازمە پشمین و کۆکە

ناشێ لە ئاست دەلالەتی ئەو شایەدانە ئینکاری دەلالەتی شایەدێکی تر بکەین کە هات و پیریی ڕاستەقینەی تێخوێندەوە، ئەوەی دەیەوێ ئینکار بکات لەسەریەتی بەڵگەی یاریدەدەری ئینکارەکەی پێشکەش بکات.

لە دیوانەکەی نالی چەند قەصیدەیێک هەیە زۆر بە صەراحەت باسی پیریی ڕاستەقینە دەکەن، یەک لەوان، قەصیدە طائییەکەیە کە لە سەرەتاوە هاواری پیریی دەردەبڕێت:

مووی سپی کردم بە شوشتن ئاوی عەینی شۆرە شەط
شۆرە شەط یەعنی کە تێیدا خود بە خود قەل بوو بەط

سەرلەبەری شیعرەکان خەریکی وەصفی کرداری پیرین لە موو و ڕوو کە ئەمە تاکێکی زۆر جوان و پڕ دەلالەتە لە نێویاندا:

وەجهەکەم ئیسمی «بیاض» ئەمما وەرەق زەرد و سیاهـ
با «مخطط» بێ بە کافووریی کەشیدەی خۆش نەمەط

موو لێرەدا بوە بە کافوور. سەراحەتی دووەم لە «مستزاد» ە کەدایە.

ئەی تازە جەوان پیریی ئیفتادە و کەوتووم – تا ماوە حەیاتم
دەستێ بدەرە دەستی شکستم کە بەسەرچووم ‹٢› – قوربانی وەفاتم

– «قوربانی وەفاتم» واتای «نزیکی مردنم»یش دەبەخشێ –

تۆ یووسفی نەوحوسنی لەسەر میصری جەنانی من – پیرم و فانی
لەم کولبەیی ئەحزانە نە زیندووم و نە مردووم – هەر وا بەتەماتم

جاری تریش دەلالەت لەم «مستزادە» وەردەگرین.

لە دیوانەکەی شیعری تریش هەن بێنی پیریی لێ بێت بەڵام ئەوەی لێرەدا بە نموونە خرانە بەرچاو بایی مەبەست دەبێ بە تایبەتی کە ڕابگیرێن لە تەک قەصیدەکەی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم»ی عومری ٥٦ ساڵی.

وا دەزانم ئەو بەڵگانە بەس بن بۆ هەڵوەشاندنەوەی عومری «٥٨» ساڵە و ساڵەکەی ١٨٥٥ کە لە هیچ لایێکەوە چ کەسێک بەڵگەیێکی بۆ نەهێناونەوە مەگەر ئەوە بە بەڵگە حیساب بکەین کە هەرچی لە بارەیانەوە گوتراوە لە خۆوە هەڵدەوەرێن.

بەڵام هەر ئەوانە بەڵگە نین، هی تریش ماوە. یەک لەوانە شایەدی مرۆڤ، یەکێکی تریشیان ڕاگەیاندنی هەندێک لە هەڵبەستەکانی وەک لێرە بە دواوە ڕوونی دەکەمەوە. ئەم جارەیان شایەدیی مرۆڤەکە و ڕاگەیاندنی هەڵبەستەکانی یەکتر بە ڕاست دەگێڕن هەر وەک هەردووکیشیان بە جووتە ڕێک دەبن و دەگونجێن لەگەڵ هەموو ئەو شتە بێ گومانانەی کە تازە لێیان بوومەوە.

شایەدەکە باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵڵایە، کە بە پێی بیستنم لە باوک و مامم گێڕابوویەوە لە ساڵی ١٢٨٨ نالی لە مەککە دیتوە. لەم ساڵەدا باپیرم لەگەڵ حاجی مەلا ئەسعەدی باوکی چۆتە حەج، لە سەرەتاکانی ١٢٨٩ دوای مەرگی باوکی لە مەککە دەگەڕێتەوە بۆ کۆیێ و باسی نالی دەکات کە لە مەککەی بەجێ هێشتووە بە زیندوویی. گوتبووی نالی زۆر پیر بووە، ڕەنگە نزیکی هەشتا ساڵ بووبێ. ئەم شایەدییە، کە خۆی لە خۆیدا بەسە بۆ قەناعەت پەیدا کردن، ڕێک دێ لەگەڵ هەرچی لێرە بە پێشەوە باسمان کرد تەنانەت لەگەڵ ئەوەش دەگونجێ کە نالی لە دەوروبەری ١٧٩٧ بە وەلەد بووبێ چونکە لەو ساڵەوە تا ١٢٨٩ ی کۆچی نزیکی هەشتا ساڵ دەگرێتەوە کە ئەمە عومرێکە هەموو جۆرە شکایەتێکی پیریی تێدا ڕەوایە. بەڵام دەبێ شتێک بخەمە سەر ئەو قسانە کە نەختێک عەلاقەدارە لەگەڵ باری ژیانی ئەو دەمەی نالی. بە پێی گێڕانەوەی باپیرم نالی لە مەککە نیشتەجێ بوە نەک وەک حاجییەکی وەقتی لە مەککەی ڕابواردوە، تەنانەت گوتبووی نالی چەند بزنێکی هەبوو دەیدۆشین و هەندێکی گوزەرانی بەوانەوە بوو. بەڕاستی هەر ئەمەش لەگەڵ وەزعی نالی ڕێک دێت چونکە زۆر ئەستەمە بۆ پیاوێکی بێ ماڵ و حاڵ و

باری وەک نالی لە تەمەنی هەشتا ساڵیدا گەشتی دوور و درێژی بێ لزوم بکات. گۆیا ئەگەر لە مەککە سەفەری کردبا بۆ کوێ دەچوو؟ ئەستەمبوڵ؟ شام؟ میصر؟ بابان؟ هیچ کامێکیان ئەوە نین نالی خۆی بۆ هەڵکوتێ لەو ئاخەلێوەی ژیانییدا. وا چاوەڕوان دەکرێ لە مرۆڤێکی دینداری وەک نالی تەنیشت و ڕۆخی کەعبە بەرنەدا تا مردن. پیاوی وەک ئەو لە جێیانەوە دەچن بۆ مەککە تا گۆڕی مەرگیان لە نزیک کەعبە وەیا قەبری پێغەمبەر «ص» بێ، چۆن دەشێ ئەو بە پیریی لە سەرەمەرگدا ئەو جێگە پیرۆزە جێ بهێڵێ. بێگومان کە نالی لەو عومرەدا لە مەککە بووبێ هەر لەوێش ماوەتەوە تا مردن.

ئەمە شایەدیەکەی باپیرم. مایەوە ئەو هەڵبەستانە کە تیشکێکی ڕوونکەرەوەی هەندێ ئەو لایەنانەی باسمان کردن، دەدەنەوە. هەڵبەستەکان لە خۆیانەوە بە دەنگ نایەن، دەبێ لە ڕێی بەراوردکردنەوە بە دەنگیان بێنین.

لە دیوانەکەی نالی چەند قەصیدەی سکاڵا و نەعت هەن پێوەندییان بە حەج و مەککە و مەدینەوە هەیە. ورد بوونەوە لەو هەڵبەستانە دیاردەیێکی بە دەلالەت دێنێتەوە بەرچاو، بەڵام ووردبوونەوەکە دەبێ بە دڵ و هۆشی کرایەوە بێ، بە نیازی گەییشتنە حەقیقەتیش بێ نەک بۆ مەبەسی دەمەتەقە هەڵستاندن و ڕەخنەگرتن.

ئەو هەڵبەستانە لە ڕووی دەلالەتیانەوە بۆ کێشانی نەخشەیێکی خەتی بزووتنەوەی نالی دەکرێن بە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەم ئەم پارچە هەڵبەستانەن:

١- ئەی ساکینی ڕیاضی مەدینە

٢-ئەلا ئەی نەفسی بوم ئاسا

٣- شتربانا

٤- لە جوملەی موعجیز ئەندەر موعجیز.

بەشی دووەم ئەم دوو پارچەیەیە:

١- وەی کە ڕووزەردی مەدینە و ڕووسیاهی مەککە خۆم

٢- ئەی تازە جەوان -مستزاد-

بەشی یەکەمیان چەند دروشمێکیان هەیە کە دەست دەدەن دەلالەتیان لێ وەربگیرێ بۆ تەرجیحی یەکێک لەو ڕایانەی دەربارەی چەندوچۆنی ژیانی نالی بە یەکتر دەکەونەوە. دروشمەکانیش ئەمانەن:

١- پێیانەوە دیارە کە هەڵبەستی یەکەم ڕووبەڕوو بوونی مەککە و مەدینەن:

ئەی ساکینی ڕیاضی مەدینەی مونەووەرە
ڕەحمێ بکە بفەرموو مەدینەی منە و وەرە
ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتا کەی حیرصی وێرانە
لەگەڵ ئەم عیشق بازانە برۆ «ئازانە بازانە» / «بازانە ئازانە»

مسڵمان لێرە «مانی» / «مان و» / خا مانت هەر نەمان دێنێ
پەشیمان بە کە دەرمانی نەمانت «مایەی ئیمانە» / «مایەیی مانە»
فیداکاری تەن و جان بە لە ئاسانی هەراسان بە
کە داغ و دەردی ڕێگەی مەککە باغی وەردی مردانە
شتربانا ئەمە پەرژینی باغی ڕەوضەیە یاخۆ
عەراو عەرعەر و بانی خیابانی بیابانە
ئەگەرچی کوردی دەوری شەهرەزووری قەسوەتم ئەمما
وەسیلەم طیبەیی حیلمی شەفیعی فەضلی مەننانە

ئەم بەیتەی دوایی وا دیار دەدا کە تازە بە تازە نالی شارەزووری جێ هێشتبێ بۆیە وەها هەستی زۆر بەهێزی شارەزووری بوونی خۆی دەخاتە ناو هەڵبەستەوە. ڕەنگە ئەگەر دەمێک با شارەزووری جێهێشتبا بە چەشنێکی تر ئاخاوتنی کردبا هەروەک نەختێک پاشتر لێی دەدوێین.

٢- ئاخ و کەسەری پیربوونیان تێدا نیە.

٣- باسی غەریبی و دوور کەوتنەوە لە وڵات ناکەن.

٤- وەصفی درێژ و پڕ مەعنای بیابانی ڕێگەی حەج و کەعبە و مەرقەدی پێغەمبەریان تێدایە کە ئەمەش هەر دەلالەتی یەکەم ڕووبەڕوو بوونیان بە دەستەوە دەدات.

بەشی دووەم لە قەصیدەکانی «وەی کە ڕووزەردی مەدینە»، «ئەی تازە جەوان» بە تەواویی نوقتەی بەرانبەری بەشی یەکەمە، چەندی بڵێی شەکوای پیریی و دەردی دەربەدەریی و شتی وەهایان تێدایە:

ئەی تازە جەوان پیر بی ئیفتادە و کەوتووم - تا ماوە حەیاتم
دەستێ بدەرە دەستی شکستم کە بەسەر چووم - قوربانی وەفاتم
تۆ یوسفی نەوحوسنی لەسەر میصری جەنانی - من پیرم و فانی
موددێکە کە هەم گەردوشی دەورانی سوپیهرم - موغبەڕ بوە میهرم

پیریی و ئیفتادەیی لەم هەڵبەستەدا چ خزمایەتی هاوتەمەنی پێ ناهێڵێ هەم لەگەڵ قەصیدەکانی تر و هەم لەگەڵ نامەی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم»دا هەروەهاش کە دەڵێ بەینێکە لەگەڵ سوڕانەوەی فەلەکدا دەسووڕێمەوە بە ئاشکرایی ئەوە ڕادەگەیەنێ کە دەمێکە لە وڵاتی خۆی دوور کەوتۆتەوە و لەم شار بۆ ئەو شار دەگەڕێ.

وەی کە ڕووزەردی مەدینە و ڕووسیاهی مەککە خۆم
دەرکراو و دەربەدەر یا ڕەب دەخیلی عەفوی تۆم

ئەم «دەرکراو و دەربەدەرە»ش تام و بێنی ئاوارەیی و غەریبی لێ دێت. جگە لەم لایەنەی پیری و دەربەدەریی کە لە دوو قەصیدەکەدا دیارە، شێوەی داڕشتن و خوڕەی وشەکان و نەفەسی ئاخافتن و

هەموو ئەو خاسیەتانەی کە لە هەڵبەستدا دەبن بە تووڕە و شەقڵی ناسینەوە، زۆر بە ئاشکرایی دیارە هی تەمەنی پیرین، پیرانەن، دەنگی پایزی عومرن– بەتایبەتی قەصیدەی «ئەی تازە جەوان». لەمەوە ئاکامێکی گرنگ وەردەگیرێت، نالی لە یەک جاری حەج کردندا هەر دوو بەشی قەصیدەکانی نەهۆنیوەتەوە، بەشی یەکەمیان هی یەکەم حەج و سەرەتای دەرچونیەتی لە سلێمانی، بەشی دوەمیشیان هی حەجی دووەمە کە درەنگتر لە پیریدا کردوەتی، هەر بۆیەشە لە بەشی دوەم وەصفی ڕێگەی حەج و کەعبە و ڕەوضەی پێغەمبەر نیە چونکە جاری یەکەم لەمانە بۆتەوە، ئەمجارەیان وەصفی شتێکی نوێتر دەکا کە لە بەشی یەکەمدا نادیترێت ئەویش پیریی و ئاوارەییە.

خوێنەری ئەم نووسینە کە دێت و قسەکانم دەداتە بەر سرنج و لێکدانەوەی قبوڵ کردنیان وەیا پێڕازی نەبوونیانەوە، دەبێ ئەمانەی لە بیر بێت:

١– ئیسپات کردنی پرسیارێک لەوانەی تەنها بەڵگەی فکر و لێکدانەوە پاڵپشتییان دەکات، هەر ئەوەندەی لێ چاوەڕوان دەکرێت کەوا بگونجێ لەگەڵ هەموو ئەو شتانەی بە مەعلوومی ڕاستن و پێوەندییێکیان بە یەکەوە و بە پرسیارەکەشەوە هەیە وەک ڕوداوو، مێژوو، واتای شیعر و گوتە و ڕاگەیاندنەکانیان، باری مادی، داخوازی کۆمەڵایەتی، ڕامیاریی... هتاد. بەڵگەی فیکری هەرگیز نابێتە ئەو دیوارەی کە لە چەمەنتۆ و خشت و بەرد دروست دەکرێت و دەست و چاو هەستی پێ دەکەن، هەروەهاش دۆزینەوەی تەمەنی شاعیر لە هەڵبەستدا کارێکە دەگەڕێتەوە بۆ زەوق و هەست و وردبینی گوێگر مەگەر هەڵبەستەکە خۆی تەمەنەکە ڕابگەیەنێ وەک: «تەمەنی عومرم بە حەفتا گەیی» وەیا شاعیری عەرەب کە دەڵێ: «ان الثمانین و بلغتها».

وەک تەمەن، دۆزینەوەی ئاوارەبوونیش هەر ئەوەندە دەکرێ کە لەو بەیتانەدا دۆزیمانەوە. نابێ بە تەمای ئەوە بین لەو دەمانەدا کە یەکێکی وەک نالی لە سۆزی خۆیەوە شکایەتی لە دەست غەریبی دەکرد بیگوتبا ئەی ئەوانەی لە دوا منەوە دێنە دونیا، بزانن من کە ئەمە دەڵێم بەینێکە لە شارەزوور دوور کەوتوومەتەوە و پیر بووم وەک ئەو کاتە نەماوم کە فلانە شیعر و فیسارە قەصیدەم تێدا داناون! تۆ و من و یەکێکی تریش ناچارین دەبێ باوەڕ بکەین بەوە کە کاتێک شاعیر شکایەت لە پیریی و غەریبی دەکات بەڕاستی پیر و غەریب بووە، مەگەر لە لاییکی ترەوە بەڵگەیێکی بێ دەمەتەقە پەیدا بێت و پێچەوانەی ڕاگەیاندنی ئەو شکایەتە ئیسپات بکات.

کە هاتین گومان بکەین لە ڕاگەیاندنی بەیتەکان لە لایەن واتای پیریی و غەریبییەوە، ئیتر بۆ باوەڕیان پێ بکەین لەوەدا کە لە مەککە و مەدینە گوترابن، خۆ ئەم ڕاگەیاندنەش دیواری چەمەنتۆ و ئاسن نیە نەتوانین بە ناویدا تێپەڕین و ئینکاری وجوودی بکەین. بەسە بۆ دەلالەتی گوتە –شیعر بێ یا پەخشان– بە لووس و لێکی لەگەڵ ڕووداو و مێژووی بێگومان بگونجێت بایی ئەو گونجانەی کە لە ژیانی ئاساییدا، لە نێوانی گوتە و ڕووداودا پێویستە. بە نموونەی ڕوونکردنەوەی مەبەس دەڵێم، تۆ کە لە یەکێکت بیست گوتی دوو کیلۆم ترێ کڕی نایەی گومان لە قسەکەی بکەیت و بڵێی ئەم داوایەت لەگەڵ دیاردەی جوغرافی و نەزەریەی فیثاغۆرس و چوونە ناو مانگدا ڕێک نایەت. هەر بیریش لەوە ناکەیتەوە چەندین هەزار شتی مادی و مەعنەویی هەن لەکاتی باس کردنی ئەم دوو کیلۆ ترێیەدا. ئەوەندە بەسە بۆ باوەڕ کردن کە کژی ترێ گەییشتن هاتبێ و کژی بەسەرچوونیشی تێ نەپەڕیبێت. قسەی شاعیریش هەروەهایە، بەڵگەی پتری لێ داوا ناکرێ لەو بەڵگەیەی کە لە «ترێ» داوادەکرێ. گونجانی دەلالەتی هەڵبەستی بێ مێژوو ئاشکرا

لەگەڵ داخوازیی ڕووداو و مێژووی مەعلووم و باری کۆمەڵایەتی... و هتاد بەڵگەیێکی یەکجار بەهێزە بۆ سەلماندنی ئەو ئەنجامانەی کە لێی وەردەگیرێن و چ بەڵگەش ڕەدیان ناکاتەوە.

٢- لە حاڵێکدا ویستت ڕازی نەبیت بەو لێکدانەوانەی کە هێندە ڕێک دێن لەگەڵ هەرچی دەیزانین، ئاگات لەوەبێ ئاخۆ جێگری ئەو لێکدانەوانە چیە؟ چی چاکتریان دەخەینە جێگا؟ ڕێت نیە بڵێی ڕەنگە وابێ و ڕەنگە وەکوو فڵانە شت بێ و دەشێ...! پێویستە تەصورێکی نوێ بخەیتە جێگەی ئەو لێکدانەوانە کە پتر بگونجێت لەگەڵ هەموو ئەو شتانەی ئەوان لەگەڵیاندا دەگونجێن. لە خۆت مەسەلمێنە هەڵبەستەکان و ڕاگەیاندنەکانیان بخەیتە بەتاڵیی نەگونجان لەگەڵ هیچ شتێکدا. من ئەوەشت لێ دەسەلمێنم کە بە بەڵگەی مەعقول لێکدانەوەکەم هەڵوەشێنیتەوە با پێشت نەکرێ جێگرێک پەیدا کەیت بۆ لێکدانەوە هەڵوەشایەوەکە، چونکە هەڵوەشاندنەوەی بە بنج و بناوان وەک گومانکردنی بێ بنج و بناوان نیە، بە پێچەوانە ئەم تەرزە کارەی بە بنج و بناوان دەبێتە سەرەتای چالاکیەکی دروستکەر.

٣- لێکدانەوەی ناو ئەم نووسینە بەراورد بکە لەگەڵ ئەو بیروباوەڕانەی کە بە بەڵگەی بێ دەمەتەقە ڕەد کرانەوە تاکو تۆش لە حاڵی ڕەدکردنەوەی لێکدانەوەکەم لەهەمان ڕێگەی ببێ پێچ و پەنای بەڵگانەوە هەنگاو هەڵێنیت وەک کە دیتت شایەدیەکەی «ئا. خۆدزکو» بە جارێک ئەو ئیحتیمالەی سڕیەوە کە نالی لە ١٨٥٥ لە ئەستەمبوڵ مردبێ. سەرەڕای ئەمانە هەموو، لە بیرت بێ پیاوێکی وەک حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە هەواوە قسە ناهێنێ تەنانەت لە قسەکەی ئەوەوە دەردەکەوێ کە لە ڕۆژگاری ئەودا هەر نەبیسترابوو کە نالی مردووە، دەنا ئیشارەی بۆ ئەو گوتەیە دەکرد و لە هەڵوەستی بە درۆخستنەوەی خەبەرەکەدا دەیگوت دیتوومە و زیندووە و... هتاد، چونکە دەزانین لە نێوان ساڵی ١٨٥٥ (١٢٧١، ١٢٧٢) کە ساڵە درۆزنەکەی مەرگی نالییە تا ١٢٨٩ کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە حەج گەڕاوەتەوە بۆ کۆیێ، دەوری ١٧ ساڵ هەیە، ئەمەش دە جاران بایی ئەوە دەکات خەبەرەکە بگاتە هەموو شوێنێکی کوردستان. نەبوونی بەدرۆ خستنەوەی ئەم خەبەرە لە لایەن حاجی مەلا عەبدوڵڵاوە بەڵگەی نەبوونی خەبەرەکەیە. دیارە دواتر دەنگوباسی وەها لە سەرچاوەیێکی نەشارەزاوە کەوتۆتە سەر زار و زمانان.

لێرەدا شتێکم بە خەیاڵدا دێت لە بارەی کەوتنەوەی خەبەری هەڵەوە: دیوانەکەی نالی چاپکراوی عەلی موقبیل و گیو موکریانی کە دەڵێ لە ١٢٥٥ نالی لە شامەوە بەرەو ئەستەمبوڵ ڕۆیی ئەگەر بیگوتبا لە ١٨٥٥ ڕۆیشتووە قسەکە جێی باوەڕ کردن دەبوو و هیچ بەرهەڵستێکی نەدەهاتەبەر. تۆ بڵێی لە کاتی خۆیدا ئەم خەبەرە نەی گوتبێ ساڵی ١٨٥٥؟ دواتریش بە هەڵە کرابێتە ١٢٥٥؟ من بە دووری نازانم، سەهووی وەهاش زۆر جاران ڕووی داوە، تەنانەت وا بووە ناوێک بە یەکێکی وەک خۆی گۆڕاوە و دەماودەمیش بە هەڵە ڕۆییشتوە و چۆتە ناو کتێبانیشەوە.

من لە تصورمدا یەک گرفت هەیە کە ناتوانم بیرەوێنمەوە ئەویش هەنگاوی نالی دوای جێهێشتنی شامە. ئایا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ یاخود هەر لەوێ مایەوە تا دوو جار بەرەو حیجاز بۆوە و هەتا مەرگ تێیدا بەسەری برد! ئەم ١٩ ساڵەی نێوان ١٨٥٣ و ئەو دەمەی باپیرم نالی لە مەککە دیوە ١٨٧٢ بایی ئەوە دەکات لە شامەوە چووبێتەوە ئەستەمبوڵ و بەینێکی لەوێ ڕابواردبێ و دواتر، بابڵێیین دوای ١٠ ساڵ، سەودای دوەم حەج بەرەو حیجازی بردبێتەوە، بەڵام چ بنگەی مادی وەیا لێکدانەوە وەیا ڕاگەیاندنی حاڵ وەیا هێمای شیعرەکانی ئەم ئیحتیماڵە بەسەر یەکێکی تردا زاڵ ناکات کە ئەویش لەگەڵ ڕووداو و مێژووی بێگوماندا بگونجێت. ئێمە پێویستمان بە خەبەرێکی تازە هەیە ئەم قۆناغەی ژیانی نالی

له شام بهاوێته ناو نەخشەی سەرلەبەری ژیان و جێگەی لەباری بۆ بدۆزێتەوە. لەم باسەی هاتوچۆی نالی و پیربوون و ئاوارەبوونی، ناوناوە بە پەلە گوتومە نالی ژنی نەهێناوە. لەمەشدا دژی گەلێک سەرچاوەی بەسەرهاتی نالی ڕادەوەستم کە دەڵێن حەبیبەی «ماڵی ئاوا»ی مارە کردوە و تا مردنی هەر عاشقی بووە...

له بارەی دێی «ماڵی ئاوا»وە ئەوەمان بەدرۆ خستەوە کە لە قەرەداغ دێی بەو ناوە هەبێ. بیستوومە دێیەک هەیە لەو ناوچەیەدا بە ناوی «ئالیاوا» ئەویش دێیەکی نوێیە بە بیری خەڵقەکە دێت کەی ئاوەدان کراوەتەوە. هەندێک ئەدیب و نالیدۆست هەن دەڵێن نە «حەبیبە» هەبووە و نە «ماڵی ئاوا»ش لەو وڵاتەی دەوروبەری شارەزوور ناوی هەیە. بەڵام ئەم گوتەیە لە دوو سەرەوە ڕووبەڕووی هەرا و دەمەتەقەی بێوەرام دەبێ. یەکێکیان ئەو تەواتورەیە کە هەمیشە باسی حەز لێکردەیی نالی و حەبیبەی گێڕاوەتەوە. دوەمیان ئەو هەموو ناوی «حەبیبە» و «ماڵی ئاوا»یەیە لە دیوانەکەی نالیدا کە مومکین نیە بەو جۆرە قسەی بێ بنج و بناوان بسڕێتەوە. کە ڕێگە هەبێ بە قسەی سادەی بێ بەڵگە جووتە خەبەری یەکتر تەصدیق کردووی تەواتور و دیوانی نالی ڕەشبکرێتەوە چ مانیعێک نامێنێ لەوەدا «خاک و خۆڵ»یش بکرێتە ناوێکی خەیاڵی (وا بزانم ئێستا ئاوەدان نیە)، هەموو دەنگوباسی چوونە حەج و دوورکەوتنەوە و واتاکانی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم» و هەرچی تریش هەیە بدرێنە بەر ئەم ئینکار کردنەی بەهەوەس بێگومان نالی ئاگری عیشقی حەبیبەی تێ بەربوە، تەنها ئیحتیمالێک هەیە لەوەدا کە دەشێ ناوی کچەکە حەبیبە نەبووبێ و نالی ئەم ناوەی کردبێتە پەرژین بە دەوری ئابڕوی کچەکەوە کە لە هەمان کاتیشدا واتاکەی دەست دەدات بۆ دەربڕینی هەموو هەست و سۆزێکی عاشقانە بە دیاریەوە. دیوانەکەی نالی لە گەلێ جێگەدا ناوی حەبیبە دەبات و وتووێژی ئاگرینی عیشقی لەگەڵدا دەکات. تێکڕاشیان، یەک ئاهەنگ و یەک دەنگ، هەبوونی مەعشووقەیێکی ڕاستەقینە ڕادەگەیەنن بەڵام لە لایەنی دەلالەتی صەریحەوە غەزەلەکەی «ماتەم وەکو زولفەینی سیەهـ» بە تەنها خۆی بەسە بۆ سەلماندنی هەبوونی مەعشووقەی باوک مردوو. یەکێک بیەوێ بە ووردی ئەو غەزەلانەی رووی قسەیان لە حەبیبەیە بە یەکتر بگرێ، بە ئاشکرایی تارمایی یەک تاکە کچیان تێدا دەبینێت کە هەر خۆیەتی هەموو جارێک لە هەڵبەستدا جلوە دەبەستێ. ئەوەی ڕاستی بێ، لێکۆڵینەوە لەم غەزەلانە و چەندوچۆنی دەنگدانەوەی ناوەکییان دەشێ بکرێ بە دیراسەیێکی سەربەخۆ کە دیارە لێرەدا جێی نابێتەوە، لەوەش بکۆڵرێتەوە ئاخۆ ئەو هەموو شکاتەی نالی لە دەست بێ مەیلی مەعشووقەکەی، چەندی ڕاستە و چەندی شۆخییە و چەندی تەقلیدێکی دڵدارانەیە لە حاڵێکدا خۆی تێمان دەگەیەنێ کە یارەکەی مردنی باوکی خۆی بە ئاوات خواستوە تاکو بە نالی ببرێ. ئەمە سێ چوار نموونەی ئازارکێشانە بە دەست بێ مەیلی مەعشووقەوە:

ئاخ لەگەڵ ئێمە حەبیبە سەری پەیوەندی نیە
نەی شەکەر قەددە / «بەڵابەندی هەیە قەندی نیە» / «بەڵاقەندی هەیە بەندێ نیە»
لەبۆ خەڵکی خەڵات پەخشانی ماچە
خەڵاتی من هەموو خۆ جوێنە قوربان
لە حزەیێک و لەمحەیێ چاوم بە چاوی ناکەوێ
کێ دەڵێ وەحشی غەزالە مەیلی ئینسانی هەیە

له صوبحی رووبی تۆوە شامی خەلقی طەلعەتی صوبحە
له شامی زولفی تۆوە صوبحی ئێمە ظولمەتی شامە

ئایا ئەمانە، هی تریش، هەڵبەستی سەرەتای عیشقی نالین کە جارێ حەبیبە ئاسوودەیە لە گڕ و تاوی عیشق و گرفتاری داوی ئەفسوونی نالی نەبووە؟ یا تەئویلێکی تری هەیە؟ یاخود هیچ دەلالەتیان نیە؟ تۆ بڵێی داد و فیغانی غەزەلە ئاگرینەکەی: «نەمردم من ئەگەر ئەمجارە بێ تۆ» پێوەندی بە کام پلەی ئەو عیشقەوە هەبێ؟ ئاخۆ دواتر چ تروسکەیێکی ئومێد لە دڵی نالیدا گەشاوەتەوە، یاخود دووری دو ساڵانەی ناو غەزەلەکە کە لەم بەیتەدا بەدیی دەکرێت:

هەموو ڕۆژم لە تاو هیجرانی ئەمساڵ
تەمەننای مردنی پێرارە بێ تۆ

بۆ بە دەست لێکبەردانێکی یەکجاریی؟ ئەم بێ ئومێدییە چ دەخلێکی هەبوە بەسەر جێ هێشتنی وڵات بەرەو حەج؟ ساغ کردنەوەی ئەم پرسیارانە بە ئەرک و کات و لێکدانەوەیێکی کەم ناکرێت، هەتا زەمانەش لە نالی دوورتر دەکەوێتەوە کارەکە زەحمەتتر دەبێ، بەڵام دەبێ بزانین ئەم بەیتانە و غەزەلانە و بەیت و غەزەلی تر کە لەمانە ناکەن هەروەها کەڕ و لاڵ و بێ دەلالەت نین وەک خوێندنەوەی بەپەلە و سەرپێیی تێیان دەگا- چاکتر ئەوەیە بڵێم تێیان ناگا. خستنەوە سەریەکی دەنگ و صەدای ناو دیوانەکەی نالی تا ئەو ڕادەیەی وتووێژێکی مەفهووم و مەعقوولی لێ وەردەگیرێ کە لەگەڵ ڕووداو و مێژووی زانراودا دەگونجێ، ئەو کارە ئاسانە نیە کە زەینی بە پەلە بۆی دەچێت هەروەک حاڵی بوون لە شیعرەکانی فەرمانێکی هێندە سادە و ساکار نیە کە بەزانینی واتای وشەکانی پێک بێت. ئێمە ئەگەر لیستەش ڕێک خەین بۆ ئەو هەڵبەستانەی ناوی حەبیبەیان تێدایە و ئەوانەی شکاتی بێمەیلی مەعشووقە دەکەن و ئەوانەی پێوەندی دولانەی عاشق و مەعشووق دەگێڕنەوە و ئەوانەی بێ ئومێدییان لێ دەفامرێتەوە ناتوانین بە تێوە ڕامان لەو لیستەیە تێ بگەین و تێگەییشتنەکە بکەین بە تصورێکی سەرانسەر و جێگەی قەناعەت و بێ کەلێن، هەروەک ڕێکخستنی فەرهەنگۆک لەو شتانەی واتایان زەحمەتە چ مەودایێکمان نزیک ناکاتەوە لە واتای شیعرەکان مەگەر مەودایێکی یەکجار کورت، چونکە لەوانەیە بەیتێکی لە هەموان وشەئاسانتری نالی لە هەموان واتاسەختتر بێت، وەک ئەم بەیتەیان:

تیژاوی سروشکم وەکو ئیکسیری سوهەیلە
ڕوخسارەیی زەردم وەکو ئەوراقی خەزانە

لە فەرزی زانیشت ئیکسیری سوهەیل غەیری واتا ئاشکراکەی دوو وشەی «ئیکسیر و سوهەیل» کە هەموو شیعردۆست دەیزانن، واتای تریشی هەیە لەوانەی مەیلە و داپۆشراو وەک ئەوەی پایزان کاتێک ئەستێرەی سوهەیل هەڵات و شەوقی بەر پەلکە قەمیش کەوت پەلکەکە سوور هەڵدەگەڕێ وەیاخود شاعیری فارس دەڵێ ئەم شەوقەی سوهەیل کە بە پێستی سەختیان دەکەوێ: «جای انبان می کند جای

ادیم» دیارە ڕووی نالیش پێستە و ئیکسیری سوهەیلی پێ کەوتوە کە دەشێ فرمێسکی بێ وەیا شەوقی سوهەیل بێ، چاویش بۆ خۆی بە ئەستێرە تەشبیه دەکرێ... ئەمانە هەموو بزانیت جارێ بەیتەکەت نەزانیوە. بەیتی تریش هەیە هەتا لە واتای وشەکانی پتر دەگەیت لە واتای بەیتەکە پتر سەرگەردان دەبیت. خولاسە ئەم حیکایەتەی عیشق و ئومێد و نەومیدیی و واتای بەیتەکانی نالی تەنکاوێک نیە نەختێک دامەنی جلکەکانمانی بۆ هەڵکەین و لێی بپەڕینەوە.

ئەمە لەلایەن بوونی مەعشووقە و ناوی حەبیبەوە، لەلایەن «ماڵیاوا»شەوە وا دەزانم دەبێ هەر ئەو دێیە بچکۆلەیە بێت لە نزیکی بەرزنجە کە ناوی «مایياوا»یە و شاخەکەشی هەر بە ناوی ئەوەوە ناوی دێت. زێوەر لە زیمنی مەدحی بەرزنجەدا کە سەرەتاکەی ئەم مەصرەعەیە: «خاکی بەرزنجە چەندە دڵگیرە» ئەم بەیتە دەڵێ:

کوڕە کاژاو و شاخی مايياوە
سەیری دەشتی هەمووی جەلای چاوە

وا بزانم دوور نیە لەو سەردەمەدا کە نالی نزیکی ئەو دەورووبەرە بوە ناوی دێیەکە «ماڵیاوا» بووبێت و بە تێپەڕینی کات گۆڕابێت، وەیاخود نالی وای بەڕاست زانیبێ کە ناوی دێیەکە لە بنەڕەتدا «ماڵیاوا» بووبێت وەک کە بۆ خۆم لە نووسینی مەلا عەبدوڕڕەحمانی کاکی جەلیم دیتووە نووسیوەتی «قريه ما وراء النهر» مەبەسیشی دێی «ماوەران» بوە، دیارە وای زانیوە کە ئەصلەکەی ئەوە بووە خۆی نووسیوەتی. ئەمەش نەبێ دەشێ نالی بە نیازی واتا سازیی، ناوەکەی لە «مايياوە» کردبێتە «ماڵیاوا» بۆ دروست کردنی جیناس لە نێوان «ماڵیاوا و ماڵی ئاوا»دا.

ناوی ئەو کچەی خۆشیویستوە هەرچی دەبێ با ببێ، دێیەکەشی هەر ناوێک بە خۆیەوە دەنێ با بنێ، ئەو پرسیارە دەمێنێتەوە ئاخۆ نالی بەو کچە شاد بوە؟

من نازانم سەروکاری حەبیبە بە چی گەیشتووە، بەلامەوە دوو شت ڕوونە:

یەکەم: باوکی حەبیبە ڕازیی نەبووە کچەکە بدا بە نالی- وەک لەمەوپێش روونمان کردەوە- ناشزانین دوای مەرگی ئەو بابە خوێنەستێنی کچەکە چیان بڕیار داوە.

دوەم: نالی لە بنەڕەتدا ژنی نەهێناوە تاکو سەرەنجامی عیشقی حەبیبەمان لێ ببێتە گرفت. ئەوانەی دەڵێن نالی ژنی هێناوە و لەگەڵی بوە تا کۆتایی ژیانی قسەیێکی ڕەشۆکی بێ بنج دەکەن کە لەگەڵ مەنتیقدا ڕێک ناکەوێت. جارێ با لەوە بگەڕێین کە لێیان بپرسین کوا ئەو ئیسپاتەی ئیقناعمان دەکا بەوەی خوێنەستێنی حەبیبە دوای مەرگی باوکی ڕازیی بوون پێی بدەن، ئەوەشیان لێ ناکەینە زەحمەتێکی سەربار کە بڵێین نالی بەو هەموو غەزەلە صەریحە و ناوهێنانی حەبیبە بەجارێ ڕێی گەیشتنی بە حەبیبەی لە ڕووی خۆی کوێر کردۆتەوە. ئەمانە واز لێ دێنین و بەرەنگاری ئەم تاکە پرسیارەیان دەکەین: ئایا ئێوە لەوە فکریوون کە ئەگەر نالی حەبیبەی لەگەڵ خۆی بردبێ بۆ سەفەری حەج، دەبێ لەوێشەوە بردبێتی بۆ شام و بۆ ئەستەمبوڵ و سەرلەنوێ هێنابێتیەوە بۆ مەککە لەو هەموو هاتوچۆیەشدا مرۆڤێکی بێ پارەی بێ حاڵوبار و بێ یارمەتیدەر بوە، بەشێکی سەفەرە درێژەکەشی دەکەوێتە تەمەنی پیریی؟ لەمەش پتر پرسیار هەڵدەستێ: نالی کە چووە بۆ حەج خۆی نەیدەزانی لەو

سەفەرە ناگەڕێتەوە تاکو مەجبور بێ ژنی لەگەڵ خۆیدا ببات، لە حاڵێکدا دەزانین لە هەزاری یەکێکی پیاوی دەوڵەمەندیش ژنیان بۆ حەج نابەن. سەیری وەزعی نالی بکەن بە چاوێکی واقیع بین دەزانن و تێدەگەن ئەگەر نالی قەفەسی تووتییێکی لێ بووبایە بار گرانی پێ نەدەکرا ئەو هەموو هاتوچۆیە بکا، بگرە لە یەکەم جارەوە نەی دەتوانی لە سلێمانی بەدەرکەوێ. هەموو ئەو کوردانەی کە لە کوردستانی عێراقەوە بەرەو دەرەوەی وڵات ڕۆیشتوون بێ ژن و ماڵ بوون مەگەر ئەوانەی حاڵ و وەزعی تێریان هەبووبێت.

لێرەدا دەتوانین، بە تایبەتی، بەراوردی حاڵی نالی بکەین لەگەڵ هی حاجی قادر کە ئەویش بە ڕەبەنی بۆی دەرچوو. تایبەتەکەش لەوەدایە هەردووکیان شیعرەکانیان بە ئەولاد داناوە. حاجی دەڵێ «لە سایەی شیعرەکان بابی کوڕانم». نالیش لە چەند جێگەیەکدا ئەم دڵدانەوەی خۆی کردووە:

شیعرەکانم کە جگەر گۆشی منن، دەربەدەرن
دڵی نالی چ ڕەقە قەت غەمی فرزەندی نیە
لە جگەرگۆشەیی شیعرم مەدە مەعنایی خراپ...

سەرانسەری دیوانەکەی بە وردیی تەماشا بکە چ هێمایەکیش نادۆزیتەوە ببێتە دەلیلی هەبوونی ماڵوحاڵێکی نالی، تەنانەت حاجی مەلا عەبدوڵڵاش کە باسی نالیی کردوە شتی وای لێ گێڕاوەتەوە کە لەگەڵ مرۆڤی بێ ژن و منداڵدا بگونجێت.

نووسینەکەی «ئا. خۆدزکو» گەلێک جار ناوی هات و سوودی لێ وەرگیرا. مایەوە سوودێکی تریش بخەینە بەر ڕۆشنایی لێ دوانەوە. لەو قسانەی کە لە ئەحمەدخانی دەگێڕێتەوە باسی ئەوەی تێدایە کە نالی کتێبی لەسەر زمانی کوردی دانابێ. ئەم خەبەرە خۆی لە خۆیدا جێی باوەڕ پێ کردنە ئەگەر هیچ بەڵگەش لە لاوە پەیدا نەبێت بۆ سەلماندنی. خۆشبەختانە، خەبەرێک هەیە هەم نوێ و هەم دەشێ ببێتە پاڵپشتی قسەکەی ئەحمەدخان.

خوالێخۆش بووی مەلا محەمەدی مەلا ئیبراهیم «دلاوەر» دەیگێڕایەوە کەوا لە نێوان فەقێیان سیپارەیێکی قەواعید بە هەڵبەستی کوردی لە نالییەوە نەقڵ دەکرا هەموو مەبحەسی «حروف»ی کتێبی «شەرحە موغنی» تێدا بوو. «دلاوەر» بۆ خۆی تاکە یەک بەیتی ئەو سیپارەیەی لە بیر مابوو کە میسالی «البر الکر بستین درهما»ی هێناوەتە سەر هەڵبەستی کوردیی، ئەمەش بەیتەکەیە:

گۆشتی قەڵەو حُقّة بە چواردە پارە
وەقتێ گۆتت حقّة ضەمیر دیارە

لە میسالەکەی عەرەبیدا ضەمیرێک قرتاوە کە دەبوو بگوترێ «... الکر منه»، دیارە لە بەیتەکەی نالیش بە پێی ڕوون کردنەوەی مەصرەعی دوەم دەبوو بگوترێ «... حقەی بە چواردە پارە» کە لەوێشدا ضەمیرێک قرتاوە.

وا پێ دەچێ ئەم سیپارەیە لە ناودا نەمابێت، وەیاخود ئەگەر مابێت لە پەناو پەسێوی قوژبنە تاریکەکانی مزگەوت و مەدرەساندا لە ژێر تۆزدا خنکابێت. بەڕاستی حەیفە ئەسەری وەها نایاب لەبەر

کەمتەرخەمی وەیا بێ هەستی تێ بچێت. بەڵکو لە لایێکەوە دەنگوباسێکی وەیا شوێن و ڕێگایەکی بەسەر بکرێتەوە. بە هەمە حاڵ ئەم سەرگوزشتە پەرۆشی نالی بە زمانی کوردییەوە نیشان دەدات، وێڕای پایەی لە زمان و ئەدەبدا، تا ڕادەیەکیش وەرامی ئەو کەسانە دەداتەوە کە نالی بە کەمتەرخەم دادەنێن لە ئاست کوردایەتی چونکە بەم خەبەرە دەردەکەوێت نالی یەکێک بوە لە ناو چەند کەسێک کەوا ڕەنگە بە پەنجەی یەک دەست بژمێردرێن، لەوانەی خۆیان بە زمانی کوردییەوە خەریک کردبێ لە دەرەوەی جغزی شیعری عاتفی. بزر بوونی سیپارەکە ئەوەش لە قەناعەت نێزیکتر دەخاتەوە کەوا بەشێکی هەڵبەستەکانی عاتیفی فۆتابن بە دووریشی نازانم نالی زۆروکەم لەو سیپارەیەدا چاوێکی بڕیبێتە مەعرووفی نۆدەهی لەودا کە پێشتر فەرهەنگۆکی ئەحمەدییەی بە کوردی دانا بوو.

مەرحووم «دلاوەر» ئەوەشی لە باسی نالی دەگێڕایەوە کە کاتێک هاتۆتە کۆیێ بۆ خوێندن ویستوەتی لە مزگەوتی «بایزاغا» دامەزرێ، بەڵام مەلای ئەوساکەی مزگەوتەکە لەبەر شۆرەتی شاعیریەتی نالی لەوە ترساوە مەلایەتیەکەشی وەها بەهێز بێت و لە کاتی دەرس گوتنەوەدا زۆری ماندوو بکات ئیتر بە بەهانەی نەبوونی جێگە دای نەکردوە. لەوە بەلاوە نازانم ئایا چۆتە مزگەوتێکی تر ویا هەر بە جارێ لە کۆیێ دەرچووە.

بەر لەوە خوێنەر لە پێشەکیەکەوە بۆ ناوەڕۆکی کتێبەکە بڕوات، بە شکڵی پێش دەستی، یەک دوو تێبینی دەهێنمە پێش نیگای: لەبارەی خێرایی کردنی نالی لە حەج ڕایەکم دەربڕیوە، ئەوەی ڕاستی بێ، لەسەر بنیچەی ساڵی ١٨٣٠ هەڵستاوە کە بە پێی قسەی نووسەری لەمن بە پێشەوەتر حەجەکە لەو ساڵەدا بوە هەرچەند لە کاتی دەربڕینی ئەو ڕایەدا باسی ساڵەکەی ١٨٣٠ نەشکراوە.

لەم پێشەکیەدا، بە تۆژینەوە و ساغ کردنەوە، گەیشتم بەو ئەنجامە کە سەفەرەکەی حەجی پاش ساڵی ١٢٥٤ (١٨٣٨، ١٨٣٩) ڕووی داوە، پتریش بۆ ئەوە چووم کە نابێ لە ساڵێک زیاتر پێش بەسەرچوونی حاکمایەتی بابان لە ١٢٦١ سەفەرەکەی حەجی کردبێ. ئەم لێکدانەوەیەم بە لای کەمەوە حەجەکە ١٢ ساڵان بەم لاوەی ١٨٣٠ دێنێ. بەو پێیە خێرایی کردنی نالی لە حەج دەبێ بدرێتە بەر دەلالەتی تەمەنی ٤٥ ساڵی نەک ٣٣ ساڵی.

لە شوێنێکی تردا گوتومە مەشرەبی نالی لە تەصەوفدا قادریی بووە نەک نەقشبەندیی. لە ئاست ئەم بیروڕایەدا دەبێ فەرامۆش نەکەین نالی لە تەکیەی مەولانا خالید خوێندوویەتی کە دەزانین مەلانا سەرۆکی تەریقەتی نەقشبەندیی بووە لە سەردەمی خۆییدا. لەمەوە دەشێ بیر بۆ ئەوە بڕوا کە وا نالی نەقشبەندیی بووبێ نەک قادریی. بەڵام بەر لەوەی ڕایەکەی من هەڵوەشێتەوە، دەبێ ئەوە بزانین کە خوێندنی نالی لە تەکەییەی مەولانا دوای دەرچوونی مەولانا بوە لە سلێمانی. کەواتە لێکدانەوەکە و بڕیاری قادریی بوون و نەقشبەندیی بوونی نالی بە هۆی زانینی مەشرەبی ئەو مامۆستایانەوە ساغ دەکرێتەوە کە نالی دەرسی خوێندوە لەلایان.

خوێنەری بەڕێز دەبینێ سەرلەبەری نووسینەکە پەلەی لێ کراوە. بە عادەت تۆژینەوە لە ئەدەب و ژیانی شاعیرێکی وەک نالی کاری چەند ساڵ خەریک بوون و کەرستە کۆکردنەوە و پرسین و لێکدانەوە و بەیەکترگرتن و بەراوردکردن و ئەوان تەرزە چالاکییانەیە، لە حاڵێکدا ئەم نووسینە لە سەرەتاوە زەنەی عەفویی «نالیدۆستی» بوە لە ویژدانی خاوەنەکەیەوە. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا زەنەی ویژدان لە پاشخانێکی بەرین و قووڵەوە تەڕەشقۆی کردووە و بەسەر دیوانی شیعر و مێژووی بەردەستدا خۆی بڵاو کردۆتەوە.

لەم ڕووەوە عەیبی پەلەکردنەکە ئەو عەیبە ڕووت و قووتە نیە کە لە کاری سەرپێییدا بەدەر دەکەوێت. پەلە کردن شتێکە و سەرپێی (ارتجال)یش شتێکی ترە. هەموو جارانیش مرۆڤ ئەو کات و دەرفەتەی چەند ساڵە شک نابات کاری ئەمڕۆکەی بۆ بخاتە ساڵێکی تر، لەو حاڵوبارەی منیشی تێدام، کە وا پەیتا پەیتا بە پێی بەرپرسیارییێکی ڕووی تێ کردووم، بەرەنگاری واجبی یەک لەسەر یەک دەبم هەر بە جارێ ماوەم نابێ خۆتەرخان کردووی تاکە یەک ئەرک بکەم بۆ چەند ساڵێک، بگرە یەک دوو مانگیش. لەگەڵ ئەم تێبینیانەشدا ئەو ڕاستییە هەر باقییە کە بەرهەم، بەری عەفویەت بێ یا کورک بوونی چەند ساڵان بێ، نرخی زاتی خۆی دەدرێتێ نەک ئەو کاتەی خاوەنەکەی پێوەی خەریک بووە، چی هەیشە وا لە پێش چاوی خوێنەر و ڕۆشنبیرانی کورددایە نە زەرڕەیێکی لێ شاردوونەوە و نە ڕێی دەرخستنی هیچ ڕاستیی و نهێنییێکی لەبەر هەنگاوی کەسدا کوێر کردۆتەوە، تەنانەت ئاشکراییەکەی لە ڕادەیێکدایە هەر دەڵێی شتێکە لەو شتانەی بەر مەفهوومی ئەم دێڕە شیعرەی نالی دەکەون:

ئەعمالمان لەگەڵ هەموو ئەوزاعی حاڵمان
مەخشووش و جەمع و حازرە گەر خێر ئەگەر شەڕە

لە کۆتایی ئەم پێشەکییەدا، پەیڕەوی شاکارێکی نالی دەکەم کە لە ئاکامی مەهارەتی بێسنووردا سەر و بنی بەیتەکە گەیشتۆتەوە یەکتر بە جۆرێک ئەو کۆتایی هێنانەی کە لە ڕواڵەتدا داخوازیی بەیتەکەیە، دەبێتە دەستپێکردنەوە و تێهەڵچوونەوەیێکی سەرلەنوێ و بێبڕانەوە، وەک کارەکەی من لەم نووسینەدا، کە ئەگەر غەدری لێ نەکەم دەبێ بیکەم بە یەکەم پێپلیکەی پەیژەیێکی لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و شیعر و بەسەرهاتی نالی، ئەگەر لەویان سەرکەوتم هەنگاوم بگاتە هی دواتر و دواتر... لەگەڵ منیشدا خوێنەرانی ئەدەبی کوردیی و نالیدۆستان:

نیشانەی پوختەگی بێدەنگییە نالی ئەگەر پوختەی
بە حوججەت / «حجة» / طەی بکە نامە بە حیددەت پەی بکە خامە

«بە حجة نامە طەی کردن» هەروەک لە زاهیردا بە توندی پێچانەوەی نامە ڕادەگەیەنێ، لە ڕاستیدا ئەوەی مەبەستە کە وا نامەکەت وەها بگەیەنە سەر کە ببێتە «حجة» و بەڵگە بە هۆی تەواویی و بێ عەیبییەوە.

«بە حیددەت پەی کردنی خامە» ئەویش لە زاهیردا بە هەژمەت شکاندنی قەڵەمەکەی ڕادەگەیەنێ، بەڵام واتاکەی ڕاست و دروستی هەڵبەست پێچەوانەی ئەمەیە، چونکە لە ڕێی تەوریەوە دەیەوێ بڵێ قەڵەمەکەت بۆ تیژکردنەوە دەدە تاکو باشتر بنووسیت:

«بە حیددەت پەی بکە خامە-بە تیژی ببڕە قەڵەمەکەت». نامە طەی کردنەکە و خامە پەی کردنەکەش هەردووکیان خامۆشن، دەنگیان لەبەرەوە نایێ، بەڵام بە بڕشتن کە ئەمە ئەوپەڕی پوختە بوون و پێگەییشتنە.

چ دەرسێکی بەنرخە ئەم پەندەی «بەخشینی بێ دەنگ»!!

تێبینی:

خوێنەر بم بەخشێ لەوەدا وابووە یەک بەیت بە دوو شکل نووسراوە کە هەریەکەیان لە دەسنووسێکەوە هاتوە و هیچیشیان تا ئێستا ساغ نەکراوەتەوە.

ئومێد دەکەم ئەم پێویستەی ساغ کردنەوەی شیعرەکانی نالی لە دوارۆژێکی مەیلە و نێزیکدا لە لایەن کۆڕی زانیاری کوردەوە ئەنجام بدرێت.

بەشی یەکەم

ئەرکێکی پڕ تام و شامی سەر شانی لیژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کورد لێکۆڵینەوە و تۆژینەوەی دیوانی «نالی»یە. پرۆگرامی لیژنە لەم مەیدانەدا، وەک لێی چاوەڕوان دەکرێت، ئەوەیە دوا بە دوای بژارکردن و ساغ کردنەوەی دیوانی حاجی قادر، کات و چالاکیی خۆی تەرخان بکا بۆ ڕاست کردنەوە و شی کردنەوەی شیعرەکانی نالی لە گوێرەی دەسەلات و تێ بڕکردنی هۆش. دیارە بە دەم ئەم کارەوە، لیژنە چی دەستی کەوێ لە شیعری بلاونەکراوی نالی ئەویش دەخاتەوە سەر خەرمانی دیوانەکەی.

لەنێوانی ئەندامانی کارای کۆڕدا ئەم فەرمانە رووی لە مامۆستا هەژار و لە من کرد کە هەردوومان ئەندامیشین لە لیژنەی ئەدەب. بەم بۆنەوە هەلکەوت و ڕێکەوت لە جاران پتر خۆ بە دەستمانەوە دەدا بۆ تەڕکردنەوەی دەماغ و زاخاودانی مێشک و ڕەواندنەوەی کەسەر لە ڕێی خەریک بوون و یەکتر خەریک کردن بە دۆزینەوە و هەلهێنانی گەوهەرە شراوەکان و مەتەلاویەکان و ئەفسووناوییەکانی تاک تاکە بەیت و دوو بەیتی ئەم غەزەلە و ئەو قەسیدەیەی کەوا دەماودەم لە نێوان شیعردۆستاندا ناوبانگی شراوەیی و نەزانراوییان گەیشتۆتە ڕادەی «یقین» و سەلماندن. وا دەبێ کە بەختی لەبار یارمەتیمان دەدا و بەسەر یەکێک لەو گەوهەرانەدا دەکەوین و ڕوالەتێکی واتا نهێنێکەی لە زیهنماندا دەتریسکێتەوە، سمێلە خنکەی شادمانی دەمانگەشێنێتەوە، هەر دەلێی شیری مووسامان دۆزیوەتەوە خۆشمان لەوەدا لەسەر هەق دەزانین چونکە باوەڕمان هەیە بەوە کە «نالی» شاهکاری ئەوتۆی بە میرات بۆ گەنجینەی ئەدەبی کوردیی بەجێ هێشتووە هاوتای نرخدارترین گەوهەری ئەدەبی ڕۆژهەلاتە کە پسپۆڕ و دوڕناسان بژاردەی بکەن، ئەگەر نەلێم ژووررووی هەموانە.

بەم جۆرە، پێشدەستی دەکەین لەو کاتە چاوەڕوان کراوەی خەریک بوونی «رسمی»مان بە دیوانی نالییەوە و هەر لە ئێستاوە گەلالەی کەشکۆلێکی دەروێشانە دەست تێ وەردەدەین بەلکو ناوناوە ئازووقە و تووشەیێکی دوارۆژی تێ بکەوێت. لێرەدا نموونەیێکی بەرهەمی پێشدەستی کردن دەخەمە ڕوو.

لەم چەند ڕۆژانەی پێش دەست پێکردنم بەم نووسینە، لە دوای ساڵەهای حیرەتەوە، بۆرە مانایێکم بۆ لێک درایەوە لەم بەیتەی سەرەتای قەسیدەیێکی:

دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە جەوابی نادەم
مودەتێکە لە قەفەسدایە عەزابی نادەم

بەیتەکە لە خۆوە هاوار دەکا تەڵەی ناوەتەوە بۆ تێکڕای ئەدیب و شیعردۆستان. بەڕاستی ئەم بەیتە یەکێکە لەوانەی نالی، خۆی، لەچەند جێگایەکدا سرنجی خەڵقی ڕاکێشاوە بۆ وردیی و قووڵییان تاکوو جارێکیان پاتەوپات پێمان دەڵێ:

نالی بە داوە شەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر
بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە سەد داوی نایەوە

هەتا بشلێی ڕاستی فەرموە: دڵ کە بەینێک بێ لە قەفەسدا بێ و ئارەزۆی سەیری چەمەن بکا، چۆن دێتە باوەڕەوە کە عەزاب نەدانی بە جەواب نەدانەوەی دەبێ؟ وا چاوەنۆڕ دەکرێ بیگوتبا چیتر درێژە بە عەزابی نادەم و بە قسەی دەکەم و لە قەفەس دەری دێنم بۆ سەیری چەمەن.

ڕواڵەتی شیعرەکە یەکجار «صریح»ە لەوەدا کە «تناقض»ێکی بێ فێڵی تێدایە، نیوەی یەکەمی بە زاهیر چ خزمایەتیێکی نیە لەگەڵ هی دوەمیدا مەگەر دژایەتی و نەگونجان و لەیەکتر تۆران بێ.
نارەحەتی مرۆڤ بە دەست ئەم هەموو ڕێک نەکەوتنەی «صدر و عجز»ی بەیتەکە وای لێ دەکا لە لاوە واتای بۆ بخوازیتەوە و خۆی نەختێک پێ دابین کا. لەم ڕووەوە بە دڵی خۆمدا هاتووە و لە خەڵقی تریشم بیستوە ئاخۆ دەبێ مەبەستی نالی ئەوە نەبێ کەوا دڵەکەی بە ژیانی ناو قەفەس ڕاهاتوە و فێری وەزعی بەندیخانە بوە. ئیتر بردنی بۆ سەیری چەمەن دەبێتە هۆی عەزاب بۆی چونکی هەر دەبێ لە چەمەنەوە بگەڕێتەوە بۆ ناو قەفەسەکە ئەوساش هەستی بە عەزاب پتر دەبێ. ئەمەم بە دڵدا هات، بەڵام خۆم بە خۆمم دەگوت نالی ئەو شاعیرە نیە سواڵ و سەدەقەی واتا بکا لە من و غەیری من لە لاوە بۆی بخوازینەوە. ئەو لەوپەڕی بەخۆنازین و دەسەڵاتی شاعیرییەوە «تناقض»ێکی وای داناوە لە ناو بەیتەکەدا کە لە چاوی نووستووش بچەقێ، دەبێ لە ناو وشە و تێکهەڵکێشانی بەیتەکە خۆیدا چاری ئەو «تناقض»ە و هۆی ڕەواندنەوەی هەبێ، هەر لەمەشدا زێدە دەسەڵات پەیدا دەبێ، ئەو دەسەڵاتە کەماڵی حەڵاڵی بێ دەمەتەقەی «نالی»یە.

لە نکاو تارمایی واتایێکم بۆ کەوتە ناو لێڵایی پشت پەردەیێکی تەنکەوە. لە کوردییدا ڕستەی «جەوابی نادەم» دوو مەبەست ڕادەگەیەنێ، یەکەمیان وەرام نەدانەوەیە، دوەمیان لەوەوە دێت کە «جەوابی دا» بە واتای «قسەی ڕەت کردەوە، لێی نەسەلماند» دەگوترێت، لەم بەیتەشدا «جەوابی نادەم» زیاتر بۆ واتای دوەم «قسەی ڕەت ناکەمەوە» دەڕوات چونکە کە مەبەستی «صریح» وەرام نەدانەوە بێ دەگوترێ «جەوابی نادەمەوە – نەک نادەم». کەواتە ڕستەی «جەوابی نادەم» لێرەدا دەبێتە «ڕەتی ناکەمەوە». بەم جۆرە نیوە بەیتەکەی یەکەم لە ڕووی واتاوە وای لێ بەسەر دێت: دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە، ڕەتی ناکەمەوە و

لێی دەسەلمێنم. بەمەدا هەندێک ڕێگەی سەخت دەبڕین لەو هەڵدێر و بەردەڵانە زیهنیە کەوا نالی لە خەیاڵاتی شیعر ناسیماندا هەڵی ناوە.

واتای نیوە دێڕی دوەمی بەیتەکە ئەگەر وەک ڕواڵەتی خۆیشی بمێنێتەوە و هیچ شێوەی ونی لێ بەدیار نەخەین و چ سەرپۆشی تازەی لەسەر هەڵنەدەینەوە دەشێ ببێتە تەواوکەری نیوەی دوەم: مودەتێکە لە قەفەسدایە عەزابی نادەم بە ڕەت کردنەوەی داخوازیەکەی و نەبردنی بۆ سەیری چەمەن.

بەڵام نیوە بەیتەکە لەو جغزە تەسکەدا ناوەستێ، واتای نهێنی ئەوتۆی تێدایە مەودای بەرفرەوانتری پێ بوێ. نالی خۆی بەوەندە ڕێککەوتنە سادەیە لە میانی نیوەی یەکەم و دوەمی بەیتەکە ڕازی نابێ. نالی کە هات و ئەم «تناقض»ە زلەی خستە ڕواڵەتی واتای نیوەی یەکەمی بەیتەکەوە، هەر نەبێ بۆ خاتری پێکهێنانی «توازن» و ڕاگرتنی لەنگەر، دەبێ تەڵەیێکی زلیشی لە نیوەی دوەمی بەیتەکە نابێتەوە.

من تەڵەیێکم دۆزیەوە ئەگەر دوو سێ تەڵەی تێدا نەبێ. کە دەشڵێم «تەڵە»، ئەوەی ڕاستی بێ، بە دۆزینەوەی تەڵەکە بەرەو ڕەهایی دەڕۆین لە سەرسوڕمان بەرامبەر وردەکاریی و سیحر و دارشتنی بەیتەکە. بابزانین چۆن!

نیوە بەیتی دوەم لەوانەیە بەم جۆرە بنووسرێت وەک لێرە بە پێشەوە نووسیم: «مودەتێکە لە قەفەسدایە عەزابی نادەم» لەوانەیشە بەم جۆرە بنووسرێت و بخوێنرێتەوە: «مودەتێکە لە قەفەس دایە عەزابی نادەم».

وشەی «دایە» لێرە بە واتای«ملی نایە...» وەک ئەوەی کە بڵێی «دایە بێ عاری – ملی نایە بێ عاری».

کە ئەمە وای لێ بەسەر هات ڕستەی «عەزابی نادەم» ئەویش خوێندنەوە و واتایێکی تازە پەیدا دەکات و دەبێتە «عەزابی ناکات... عەزابی بێ کات و سەعات – واتە عەزابی هەمیشەیی». بەم جۆرە واتای نیوە بەیتەکە بە تەواویی دەگۆڕێت: دڵەکەم مودەتێکە لە قەفەس داویەتە عەزابێکی نادەم – بێ کات و سەعات و دائیمی. کەواتە جێی خۆیەتی لە نیوە بەیتی یەکەمدا نالی گوتبێتی «دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە، ڕەتی ناکەمەوە و قسەی ناشکێنم».

ئەم واتایە هەر خۆی دەبێتە پێشەکی بۆ بەیتی دوەمی قەسیدەکە:

مەجلیسێکی چەمەن و بولبول و بەزمی گوڵ و موڵ
بە دوو صەد مەدرەسە و دەرسی کیتابی نادەم

باوەڕم هەیە بەم واتا لێدانەوە و دەرخستنی شێوەیێکی نهێنی مەبەستی نالی لە بەیتەکەدا چ سامانێکم بۆ دەسەڵاتی نالی پێکنەهێناوە و لەوانەیە نەختێکم لە سامانی حەقیقەتی نالی کەم کردبێتەوە چونەک دەشێ ئەم واتا لێکدانەوەیەی من پەردەی خستبێتە سەر واتای تری لە خۆی جوانتر و لەبارتر و لە چاوی سرنجدەری شاردبێتەوە لەو ڕووەوە کەوا زۆر جاران وا دەبێ خەریک کردنی زیهن بە شتێکەوە ڕێی شتی تری لێ دادەخات.

بە خەیاڵ گوێم لێیە هەندێ خوێنەرانی ئەم نووسینە دەڵێن ئایا واتای وەک ئەمەی تازە لە خوێندنەوەی بووینەوە هێندە پێداهەڵگوتنە دێنێ؟ چ فەرقێکی دەکرد ئەگەر نالی «تناقض»ەکەی نەخستبا ناو شیعرەکەوە و پێویستیش نەبا بە هۆی وشەسازییەوە بی ڕەوێنێتەوە؟ گۆیا زیهن خافڵاندن بە واتای وەها سەرپۆشکراو چ سوودێکی مادی ونامدیمان پێ دەگەیەنێ، چ مایەیێک لە سامانی ڕۆشنبیرییمان زیاد

دەکا؟ ئەم واتای وا تەجریدی چ دادێکی گەلەکەمان دەدا؟ چ دەردێکمان بە شیعری وەها تیمار دەکرێ؟ چی؟ کوا؟ کام؟ کەی؟ کوێ؟ بۆ؟ و هەرچی پرسەک (علامة استفهام) هەیە خۆ دەخەنە بیری خوێنەرانەوە و بە دوا واتای ئەم بەیتەدا دێن و دەبنە نارەزامەندی لەو و لە منیش.

من بۆ ڕەت کردنەوەی ئەم ئیعتیرازانە هانا نابەمە بەر شیعری شاعیرە تازەکانمان تا نموونەی نامەفهووم لەوان بێنمەوە و بیکەم بە عەیبپۆشی وردەکاریی و «تجرید» لە شیعری نالیدا چونکە بۆ خۆم چ ئیعتیرازم نیە دژی ئەو شیعرە نەوباوانە هەرچەند گەلێک لە شیعری نالی نامەفهومترن و هی وایان تێدایە هێندە هێمایی و دەروونی و «تجرید»ین لەوانەن بەلای خاوەنەکانیشیانەوە واتایێکی یەکجارەکی «نهائی»یان نەبێ و بەپێی گۆڕانی باری نەفسی و زیهنی و دەوروبەری خۆیانەوە «تصور»یان بۆ واتای ئەو تاک تاکانە بگۆڕێت. من کە ئەم نموونە نامەفهوومانە ناکەم بە ڕەتکەرەوەی ئیعتیرازان لەوەدا ڕووم هەر لە تێکڕاییێکی ئەو نارازیانە نیە، بەڵکو گەردەنی خاوەن نموونەکانیش ئازاد دەکەم و پێیان ناڵێم ئێوە کە شیعری توێکڵاوی کەس تێنەگەییشتوو بڵێن هەقی ڕەخنەتان نامێنێ لە شیعری خەڵقی تر. من لە بارێکدا نیم باوەڕی خۆم وەیا شیعری نالی بە زەعیف بزانم تاکوو بەسەر بەڵگە و پردی زەعیفدا لە ڕووباری ڕەخنان بپەڕمەوە. نە شیعری نالی و نە فکرەکەی خۆم ئەوە نین داروەکازی خۆ پێ دەربازکردن لە نموونەی شیعری تازە داهاتووی کورد و غەیری کورد بخوازمەوە بە شەفاعەتکاریا ن. هەرچی شاعیری ڕەمزی توێکڵاوی کورد و غەیری کورد هەیە لێم بە دەنگ بێن و بڵێن:

ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن هەر نیزاعە و گیر و دار
جەمعی «ماء و نار» و مردە و زیندە و «مرخ و عفار»

تەقە لەسەرمانەوە دێنێ و بە زیادەوە ماندوومان دەکا، من نایەم بابەتی ئەوتۆ لە شیعری ئەو شاعیرانە خۆیان بێنمەوە کەوا تەقە لەسەری هەموو دنیا بێنێ و لەوانە بێت چەند جاران چاوی تێنەگەییشتن بە خۆشیان بتروکێنێ و بەر لەوە بۆ ڕۆناکایی واتای بچن، ڕەنگ بێ هەر بۆشی نەچن. من ئەو نموونانە بە عەیبدار نازانم تاکو عەیبێکی ڕواڵەتی شیعری نالی وەیا کەلەبەرێکی باوەڕی خۆمیان پێ داپۆشم. سەختیی واتا و ناوەڕۆک لە هەرچی بەرهەمی ئادەمزاددا هەیە بەدی دەکرێ بە مەرجێک لەو بەرهەمانە بێ خۆ پێوە خەریک کردن و تێوەڕامان و لێکۆڵینەوە بێنێ.

هەرچەند مەیلی خۆم لە شیعردا پتر بۆ «سهل ممتنع – ئاسانی سەرکەش» دەچێ تا جۆرێکی تر، لەگەڵ ئەمەشدا شیعری سەرکەش و سەخت کە لە قووڵایی دەروون و ناخی هونەر و نازکیی هەست و تۆفانی دەسەڵاتەوە هاتبێ بە قەدەر «ئاسانی سەرکەش» و لەویش پتر دەمهەژێنێ و دڵم دەکولێنێ. گەلێک جاران وا دەبێ بەرامبەر پارچەیێک هەڵبەست وایا پەیکەرێک تەزوو و کەف و کوڵی توانەوە لە ناو «گەورەیی غەیب... نەزانراو... مطلق... جوانیی بێ سنوور... تاریکستانی نەست... فرەوانیی سروشت» لە سەرچاوە نهێنیەکانی دەروونمەوە هەڵدەچێ بێ ئەوە لە گفتوگۆی پارچەکان بگەم وەیا بتوانم پەنجە بۆ مەبەستیان درێژ کەم ئەو تێگەییشتنە کەڕ و لاڵە نەبێ کەوا زۆر بە لێڵی و تەماویی لە بریقەی «عبقریە»تی پارچەکانەوە پڕاوپڕ دەڕژێتە شکەفتی مەوهوومی متمانی و قەناعەت لە نەفسدا.

بە دەست من نیە و خەتای تۆش نیە، ئارەزۆی شتی ئاسان و حەز کردن لە ساکاریی و سادەیی

خووی منداڵە، پیشەی هەرزەکارە. تەنانەت لە جیهانی منداڵانیشدا گەپی تەمەنی ٥ساڵی بە لای تەمەنی ١٥ ساڵییەوە پڕوپووچ دەردەچێ... تازە ئاشنای دامە هەر ئۆینی «یەک بە دوو» دەزانێ... گەنجی تازە خوێندەوار چیرۆکی چەتە و بۆکس وەشاندن و جینس دەپەرستێ... سواری نابەڵەد هەر لە سەرەو هەورازان وڵاغەکەی تاو دەدات، لە شێوانیش لێی دادەبەزێ... ئەم کارانە هەموویان پلەی هەڵکشاوتر و سەختتریان هەیە، سووچی ئەوان نیە ناشارەزا تێیان ناگا و کەم دەسەڵات پێیان ناوێرێ. شیعریش وەک ئەوانە و لەوانیش زیاتر ئەمپەڕ و ئەوپەڕی ئاسان و سەختی لە یەکتر دووری هەن.

شاعیر لە دوو ڕووی گرنگەوە دەرفەتی خۆ ڕوونکردنەوەی لە نووسەری پەخشان کەمترە:

یەکەمیان لەوەدا کە شاعیر تەرجومانی جۆشی عاتیفەیە نەک لێکدانەوەی هۆش. دەروون کە کوڵا بڵق و قوڵپی بورکانی هێندە وەحی دەردەپەڕێنێ و تیشکی هێندە خێرا بە ئاسۆیدا تێدەپەڕێ، ئەگەر خاوەنەکەی زیهنێکی وەک جادووی نەبێ و دەسەڵاتێکی ئەفسووناوی لە خۆیدا شک نەبا ناتوانێ وێنەی کرۆکیشیان بشکێنێ چ جایی بیانکا بە تابلۆی پڕ لە هونەر.

دووەمیان لەوەڕا کە شاعیر ئەو مەودایەی درێژە پێدانی گوتەی لە پێشدا نیە کە نووسەری پەخشان هەیەتی. شێوازی عەرووزی بێ یا هی ڕەها «مرسل» ی تازە داهاتوو بێ، ڕستەی شاعیر نابێ ئەوەندە درێژ بێتەوە پەراوێزی «تفعیل»ەکانی ببەزێنێ.

لەم دوو تایبەتییە «بنجی»یەدا کە خەتی جوداوازی دەکێشن لە میانی شیعر و پەخشاندا، شیعر جۆرێک بەندیخانە هەڵ دەنێ بە دەوری خامەی شاعیردا کەوا بە زەحمەت جێی خۆی و خەیاڵات و تەقینەوە و وتووێژەکانی تێیدا دەبێتەوە. هەرچەند بتوانێ ئەندازە بەکاربێنێ لە ڕیزکردن و ڕێکخستنی هەست و بیری خۆی لەم بەندیخانەیەدا دیسانەوە تەنگ بە خامەی هەڵچنراوە و تەنگەتاو کراوە. دەبێ لەم سەغڵەتییەدا لێی بسەلمێنین وشەیێکی ئەو بە هەموو واتای «صریح و حقیقی و مجازی و تضمنی»یەوە لە ناو شیعردا پەیام بەخش دەبێ، ئیشارەیێکی ئەو بایی گوتەی پاتەوپاتی من و تۆ لە ناو دڵ و دەروونی گوێگردا دەنگ بداتەوە. کە حاڵ وا بێ دیارە لێ حاڵی بوونی شیعر زەحمەتترە لە پەخشان با جارێ شاعیر هیچ خۆ نیشاندانیشی نەکردبێ کە خۆ نیشاندانەکەی بە زیادەوە واتای هەڵبەستەکەی زەحمەت کردبێ.

سەرەڕای مەودا کورتی کە کاری شیعر وەزەحمەت دەیەخێ، پێویستی بوونی مۆسیقا و تاو و تەئسیری وشە و شێوازی هۆندنەوە لە شیعردا ئەویش سەر لە نوێ فەرمانی شاعیر سەختتر و ئەرکی گرانتر دەکەن. شیعری بێ مۆسیقا و کەم تەئسیر نرخی هونەری نابێ ئەگەر لە ڕووی خەیاڵەوە پەروازی بۆ ئاسمانیش بچێ. بۆ ئەم مەبەستە شاعیر دەبێ وشەی مناسبی جێگە و هاوئاهەنگ لەگەڵ وشە دراوسێکانی دەست بژێر بکا لە فەرهەنگی زماندا. وا هەیە وشەی مۆسیقایی دەدۆزێتەوە بەڵام بۆ «تفعیل»ەکانی دەست نادا.

لە نموونەی چاوەدێریی کردنی مۆسیقای وشە بەیتێکی نالی دێنمەوە مەبەستمان بۆ ڕوون بکاتەوە:

جامی تاقی مەیکەدە میشکاتی «قندیل»ی دڵە
شیشە پڕ قەرقەف لە ڕەفرەف شاهی عالی ڕەفرەفە

لەم بەیتەدا کارمان بە وشەی «قندیل»ەوە هەیە. بەیتەکە ئیشارەی بۆ ئایەتێکی قورئان :«مثل نوره کمشکاة فیها مصباح». دەبینی لە ئایەتەکەدا قورئان وشەی «مصباح»ی بەکار هێناوە، کەچی نالی وشەی «قندیل»ی لە جێ داناوە. بۆ دۆزینەوەی مۆسیقا دۆستیی نالی لە هەڵبژاردنی وشەدا، بێنە وشەی «قندیل» لە بەیتەکەدا بگۆڕە بە «مصباح» و بیکە:

جامی تاقی مەیکەدە میشکاتی «مصباح» ی دڵە

تەماشای، بە دوا یەکدی داهاتنی دوو وشەی درێژی یەک کێشی وەک دوو وشەی «کمشکاة و مصباح» چەند ناقۆڵا دەردەچێ و مۆسیقای بەیتەکە دەمرێنێ؟ وشەی «قندیل» کە هاتە جێگەی «مصباح» سەرەوژوور چوونەوەی «کمشکاة»ی شکاندوەە بۆ خوارەوە و نەفەس سواریی خوێنەری کردە پشووی حەسانەوە بەوەدا بزوێنی «ا»ی وشەی «مصباح» کە بزوێنێکی سەرەژووری ستوونییە، کردی بە بزوێنی «ی»ی وشەی «قندیل» کە سەرەوژێرێکی ستوونییە. وشەی «قندیل» جگە لەوەی «ا»ی وشەی «مصباح»ی گۆڕی بە «ی»، سەرەتاکەشی لە سەرەتای «کمشکاة» دوور کەوتۆتەوە، لەوەدا جارێکی تریش لە عەبدایەتی «کمشکاة» ڕزگار بوو:

مشکاتی مصباحی دڵە
مشکاتی قندیلی دڵە

لەم تێبینیانەوە بۆ هێندێ دەچم کە وا مەودای تەعبیر و دەرفەتی خۆ ئاشکرا کردن بۆ شاعیرێک گەلێک تەسکتر و تەنگترە تا نووسەری پەخشان.

هەموو ئەو تێبینییانە بەلاوە بنێ: شاعیر نابێ قسەی عادەتی بکا و خواردەمەنی بازاڕ و لۆقنتەی گوفتار کاوێژ بکاتەوە. لە شاعیر چاوەڕوان دەکرێ تەجروبەیێکی خۆی بخاتە ناو چارچێوەی هەڵبەستییەوە. مەرج نیە تەجروبەکە ڕووی دابێ، با زادەی «تجرید»ی تەجروبە کۆنەکانی بێ کە ئەوسا بەوەڵەد هێنانی سەختتریش دەبێ. لە هەموو حاڵاندا فکری ڕەسەنی بێ پێشینە «سابقە» کە لە قووڵایی دەروونی هەستیارەوە هەڵقوڵێ و بەسەر زمان و خامەی هونەرکاردا هەڵڕژێ هێندە کێویی وبێگانە دێتە بەر گوێی گوێگرەوە لەوانەیە وەک گوتەی زمانێکی غەریب خۆ بنوێنێ و لێ تێگەییشتنی گەلێک بەولای زەحمەتەوە بێ. ئەم قسەیە دەمانگەیەنێ بە «ناوەڕۆک» و حیکایەتە پڕ تەقە و ڕەقەکەی.

نەختێک بە درێژی لەم مەوزوعەوە دواوم و لەسەریم نووسیوە، زەرووڕەت وای کرد جارێ بڵاو کردنەوەی بوەخرێ چونکە بەر بەشی دوەمی باسە درێژەکەی «حاجی قادری کۆیی» کەوت. لێرەدا یەکجار بە کورتی لێی بە کۆتایی دەگەم.

سنوور کێشان بە دەوری ناوەڕۆکی قەراردادەکراو و سەپاندنی بەسەر نووسەر و شاعیر و هونەرمەنددا وشکایی بە بەرهەمی بایەخدار دێنێ لە سەرانسەری مەیدانەکانی شیعر و نووسین و هونەر. کە ڕەوا بێ ناوڕۆک بسەپێ بەسەر خەڵقدا دیارە بیر و باوەڕی دەستەی دەسەڵاتداری کۆمەڵ دەبێتە ناوەڕۆک، حکومەتی هەر شوێنێک خۆی دەکاتە سەرچاوەی فەلسەفە و بیروباوەڕ. بۆ خۆت

بەراوردێک بکە لە میانی وەزعی شیعر و نووسین و هونەر لە دوو جێگەی بەیەکتر نەچووی وەک ڤاتیکان و چینی میللی. بێگومان لەم گوتەیەمدا پەیڕەوی کەرانی هەر دوو شوێنەکانم لە خۆم تۆراندووە چونکە هیچ لایان بەوە ڕازیی نین ناوی لەتەک ناوی لایەکەی تردا بێت، کە ڕازیی نەبن بە دراوسییەتی لە میانی ناویان دیارە هیچ لایێکیشیان ڕێگە نادا بیروباوەڕ و فەلسەفەی لایەکی تر هەناسە هڵبێنێ.

من هەقم نیە بەسەر ئەوەوە ئاخۆ تۆ حەز بە کام لایان دەکەی وەیا لە کامیانەوە نێزیکتری، لەمەدا هەر ئەوەندەم مەبەستە بە میسالێکی زۆر ئاشکرا کەوا پەکی لەسەر ڕوونکردنەوە نەکەوتبێ بیخەمە بەرچاوت سەپاندنی بیروباوەڕ چ ئەنجامێک دەبەخشێ لە ڕووی وشک بوونی سەرچاوە جۆر جۆرەکانی بەرهەمی فەلسەفی و فکری و هونەرییەوە. لە تەجروبەدا دەشبینین، ئەو ناوەڕۆکانەی لە نێوان یەک کۆمەڵدا دۆستی بە هێزیان هەیە و هیچیان ناتوانن ئەوانی تر نابوود و قومارباز بکەن چالاکانە دەستە و یەخەی یەکتر دەبن و بینەقاقای یەکتر دەگرن بە نیازی پەککستن و لەناوبردن، هەر کامێکی لێشیان بگریت دەڵێ خۆم ڕاست دەکەم و پاسەوانی میللەتم.

خوێنەر لە عاست ئەم گوتەیەمدا هەر هەڵوەستێک دەوەستێ با بوەستێ، من لەسەر هێندێ پێ دادەگرم کە وا دەبێ نووسەر و شاعیر و هونەرمەند ئازاد بن لەوەی دەیکەن و دەیڵێن، چ مەترسیش لەوەدا نیە ئەم ئازادیيە ببێتە هۆی لادان و دوورکەوتنەوەیان لە شەقامەڕێی بەرژەوەندی گشتی. سەیرە لە هونەرمەند و نووسەر بترسێن کە هیچ چەکی ترسێنەر و کوشندەی بە دەستەوە نیە، بەڵام ترسمان نەبێ لەو کەسە کە دەسەڵاتی سەپاندن و یاساغ کردن و تۆقاندنی بە دەستەوەیە. شاعیر و هونەرمەند چ تیر و شیریان هەڵنەکێشاوە میللەتی پێ بترسێنن، کوتاڵ و مایەی نووسەر و هونەرمەند و شاعیر کە شیعر و نووسین و پەیکەر و گۆرانی و ڕەسم و مۆسیقا...یە لە خۆوە ناتوانن هەنگاوی منداڵێک خوار کەنەوە مەگەر دەسەڵاتدارێک بێ و بیانکا بە کوتەکی خەڵق تۆقاندن. نووسەر و شاعیر و هونەرمەندیش ئیفلاس بە خۆی دەکا و باوەڕەکەی دەپلیشێنێتەوە کە بێ و داوای دەم کوت کردنی فلانە جۆر و فیسارە ناوەڕۆک بکا بە توهمە تێگرتنی دژایەتی گەل و نازانم چی، چونکی ڕۆژەک دێ هەمان نووسەر و شاعیر و هونەرمەند دەمکوت بکرێن لە لایەن دەسەڵاتێکی ترەوە کە باوەڕی لە هی ئەوان جودایە، هەر بە توهمەی دژایەتی گەلیش نەک تاوانێکی تر.

ناوەڕۆک زادەی هەناوی بەرهەمهێنیەتی، کە ترسی توهمە و تاوانبارکردن ئەو ناوەڕۆکەی گۆڕاند لە دەروونی خاوەنەکەیدا ئەوا بێگومان بەرهەمێکی بێزوو لەو هەناوەدا دەڕسکێ. نووسەر و شاعیر و هونەرمەند قەرزاری ئازادیی گوتەی زمان و کردەوەی دەست و خامەیانن، چ سەرمایەیێکی تریان نیە لە کۆمەڵدا دەوڵەمەندیان بکا و حورمەتیان بۆ پێکەوە بنێ، چ ڕێگەیێکی تریشیان لە بەردا نیە تێیرا بڕۆن بۆ خزمەتی گەل و بیروباوەڕی خۆشیان جگە لەو تاکە ڕێبازەی نووسین و هونەر. کە بێن و ئەوەش لە خۆیان یاساغ کەن دێنە سەر ساجی عەلی و لە هەموو ڕوویێکەوە نابوود دەبن. تێدەگەم و دێتە قەناعەتمەوە شاعیر و نووسەر و هونەرمەند<٣> چاو لە هەندێ ڕاستیی بپۆشن و بە زاهیر لە ڕێگەی پشتگیری کردن لە سوودی گەلەوە داوا بکەن دەستی بازرگان و بەقاڵ و عەتار و خوردەمالیک ببەسترێ چونکە هەر نەبێ ئەم کارەیان ڕاستەوخۆ زەرەر لە خودی خۆیان نادا. بەڵام خۆشئامەدی کردنیان لە یاساغ کردنی بیروباوەڕ ماڵ کاولی بێ دەمەتەقەی خۆیانە. چ دوکانی عەتار بپێچیەوە و چ ئازادی تەعبیر لە شاعیر و هونەرمەند بسێنیەوە هەمان کاری ئیفلاس هێنت بە هەردوویان کردووە. ئەگەر شاعیرێک و

هونەرمەندێک بە هۆی خۆدانەپاڵ دەسەڵاتدارەوە توانیشیان دوکان بکەنەوە و بەرهەمی بێژوو باوێنە کۆشی میللەتەوە، هەزاران شاعیر و هونەرمەندی تر کە توانای خۆ لە قاڵب دانیان نیە دەبنە هەریسەی قوڵپ و جۆشی مەنجەڵی «یاساغ کردن و تەنگ پێ هەڵچنین».

لەم ڕێگە دانە بە سەرپاکی نووسەر و شاعیر و هونەرمەندان بۆ ئازادیی بیروباوەڕ و کردەوە، تاکە یەک مەترسی لەوەدا دەکرێ کەوا ئەو کەسەی بەتەمایە خەڵق دەم کوت کا و ڕێگەی ئازادیی تەعبیریان لێ ببەستێ ئەویش وەک ئازادیخوازەکان سوود وەردەگرێ لەم ڕێگە بەرەڵڵا کردنەدا. سوودەکەش هەر بە نیازی گەیشتنە دەسەڵات و خەڵق تۆقاندن لە کار دێنێ. واتە بە نیسبەت هەندێ دڵکرمێ و ناحەزی ئازادییەوە،

ڕێگەدان و ئازادیی تەعبیر هەر ئەوەندە چاکەی تێدایە کە مەودای پێ دەدا بۆ ئەوەی ڕۆژەک لە ڕۆژان هەموو ڕێگایان ببەستێ و هەموو دەرگایان داخا... قەفەس دروست کا بە دەوری غەیری خۆیەوە. لەگەڵ ئەم مەترسییەش دیسانەوە ڕێگە دان و دەرگە کردنەوە تاکە ڕەفتارێکە لە ئازادیخواز بوەشێتەوە، یاخود با بڵێم سروشتی ئازادیی ئەمەی بە بەرەوەیە و خۆ لێ قوتارکردنی ئاسان نیە. ئەوەندە هەیە دەتوانم بڵێم تێکڕای میللەت و نووسەران و شاعیران و هونەرمەندان و ئازادیخوازان کە نەیانتوانی کەمایەتیی ئەوان دڵ کرمێیانە پەک بخەن و بەوەدا ئازادیخوازیی خۆیان دۆڕاند و ئەوانی لێ بوونە جەللاد، چ لزوم نامێنێ بۆیان بگریەین و خەفەتیان بۆ بخۆین، دیارە بە لایانەوە ئازادی ئەوە ناهێنێ بپارێزرێت. خۆ پێی ناوێ من بڵێم، کە حاڵی ئازادییخوازەکان ئەوە بێ ئەوسا لە هەموو حاڵاندا ناتوانن ئازادییان بپارێزن.

بە هەمەحاڵ ئیمکان نیە یەک جۆر ناوەڕۆک لە شیعر و هونەر و ئەدەبدا بسەپێندرێ بێ ئەوە یەک ئاهەنگییێکی ئێسک قورسی ناقوڵای بێ زەوق لەو بەرهەمانەدا ببێتە ئەو زڕە ڕەنگە کە ڕەنگ کراوەکە عەیبدار دەکا و چاو لێی هەڵدەبەزێتەوە. بۆ خۆت ئەو وەزعە بێنە بەرچاوت کە لە تاکە یەک کولانەوە سەیری جیهان بکەیت و پێشت نەکرێ جیهانەکە بە بەر کولانەکەدا بخولێنیتەوە تاکو هەر نەبێ لەو تەنگژەیەدا دیمەن گۆڕیی بکەیت.

لە گۆشەی نیگای نرخاندن و سەنگاندنی ناوەڕۆکەوە ڕاستییێکی تر هەیە خۆ لێ بە سەهوو بردنی دەبێتە شەڕی ڕووبەڕوو (جبهوی) لەگەڵ ئادەمزاددا هەرچەند ئەو شەڕە بەرگی مرۆڤدۆستی و چاکەخوازیش لە خۆی بئاڵێنێ تا بەقەدەر گۆڕی چاک و پیران پەرۆیان لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە. ڕاستییەکە ئەمەیە: هەر ناوەڕۆکێک پەسەند بکەیت مافی ئەوەت نیە بەرهەمی ڕۆژگارێکی ڕابردوو بە گەزوگرێی سەردەمی خۆت بپێوی. تۆ جارێکیان خۆت کردە سەرپشک لە بەرهەمی هاوچەرخەکانت، بە تەمای لە مردوانیش ببیتە سەر پشک! ئەم کارەت سەرەڕای نارەوایی، زەرەر لە خۆشت دەدا چونکە لە دواڕۆژدا دێن و بەرهەمەکەی تۆ بە گەزوگرێی خۆیان دەپێون و ئیفلاست پێ دەکەن.

ئەم وتووێژە پتر ڕوو لە مرۆڤی سیاسی و «ملتزم» بە باوەڕێکی ڕەسمی دەکات، چونکە ئەوان بۆ مەبەسی خزمەتی ئامانجە ڕامیارییەکانیان دەیانەوێ ناوەڕۆکی هەموو جیهان ڕام بکەن و بیکەنە نۆکەری ئەو ئامانجانە. مرۆڤی سەربەخۆ لە بیروباوەڕیدا پێویستی بەم ڕامکردن و بگرە ببستە نیە. ئەو هەر ئەوەی دەوێ لە خۆی و لە خەڵقیش گەڕێن بە ئازادیی بنووسن و بڵێن و بکەن.

لێرەدا قسەیێک خۆ دێنێتە پێش: سیاسەت پتر و خێراتر لە گۆڕاندایە تا بیر و باوەڕ و ناوەڕۆکی تر. لەوانەیە بەرژەوەندی سیاسی لە ڕۆژێکەوە بۆ ڕۆژێکی تر تەقلە لێ بدا و بەرەو پشت هەڵگەڕێتەوە، ئەدەب

و شیعر و هونەریش کە خزمەتی ئەو بکەن دەبێ لەگەڵیدا بگۆڕێن... لە ڕاستیدا دەشگۆڕێن، بەرەو پشتیش دەبنەوە. لەبەر ئەمە ئەدەبی سیاسی، بە زۆری، تەمەنی کورتە و جوانەمەرگە، واتە خێرا باوی نامێنێ و دەمرێ، گەلێک جاران ئیعدامیش دەکرێ و گوتنەوەی یاساغ دەکرێ. خۆمان دیومانە وابوە حکومەتێک کتێبێکی سیاسی بڵاوکردۆتەوە و هەر خۆی دوای ساڵێک پۆلیسی بە دوادا گێڕاوە کۆی کاتەوە و بیشارێتەوە. لەم حاڵانە «ناوەڕۆک» گاڵتە بە خۆی دەکا بەر لەوە بە غەیری خۆی بکا. بۆ بەراوردیی کردن ئەم چەند بەیتە بخوێنەوە:

«امرء القیس» لە هەڵواسراوەکەیدا دەڵێ:

قفا نبک من ذکری حبیب و منزل
بسقط اللوی بین الدخول فحومل

وەفایی ئەمەی گوتوە:

بەس عومری من بە با دە
ڕووت بێنە زوڵفت لادە
دڵ بۆیە نامرادە
بەم شەوە ڕۆژ گیراوە

«کلیم»ی هەمەدانی گوتوەتی:

شد دامن الوند کنارم زگلی اشک
کردیم دوا داغ فراق همدانرا

ئەم شیعرانە لە خۆوە دەژین، کەس پارەی بۆ خەرج نەکردوون و هەڕەشەشی لە خەڵق نەکردووە ئەگەر نەیانلێنەوە سزا بدرێن، کەچی هەموو شیعرە سیاسیەکانی سەردەمی هیتلەر و مۆسۆلینی و کەریم قاسم کە گەورەیی و «وحدانیە»ی ئەوانی دەگوتەوە، وەک مردوویان لێ هات. بشزانە هەرچی شیعری ئەوتۆیی هەیە ڕۆژەک دێ و دەمرێت. ئەدەب و هونەر، ئەوەی ڕاستی بێ هەموو بەرهەمێک، تا وتووێژی لەگەڵ سەرچاوە قوڵەکانی نەفسی مرۆڤدا بێ نەمرتر دەبێ، چونکە بە درێژایی مانەوەی ئەو سەرچاوانە لە نەفسی مرۆڤدا ئەویش دەمێنێ و گوێگری دەبێ. سەرچاوە قووڵەکانی نەفەسیش، بە پێچەوانەی چاوەڕوان کردنی فەیلەسووفە مادییەکان، یەکجار ڕەگ داکوتاوترە لە سروشتی مرۆڤدا لەوەی بەرژەوەندی سیاسی وەیا ماددی کەم عومر حەزی لێ دەکا. ئەو کەسانەی لە ڕێی فەلسەفەوە «گۆڕانی کۆمەڵایەتی»یان لێ دەبێتە مەراق و ماخولیا وایان پێ خۆشە دەروونی مرۆڤیش بە پێی ئەو گۆڕانە بگۆڕێت، کەچی حیسابەکە وا دەرناچێت. سوودی مرۆڤیش لەو دەرنەچوونەدایە چونکە ئەگەر نەفسی مرۆڤ وەک مۆدێلی جلک و پێڵاو و ئۆتۆمۆبێل خێرا گۆڕابا لە مرۆڤایەتی دەشۆرا و دەبوە گیانلەبەرێک کە ناتوانین ناوی بۆ دانێین.

شیرازەی کۆمەڵایەتی و بە یەکەوە بەسترانەوەی تاکەکانی مرۆڤ گەلێک بەهێزترە لەو پەیوەندییەی کەوا بەرژەوەندێکی سیاسی وەیا ئابووری چەند مانگیی و چەند ساڵیی پێکی دێنێ. بە نموونە دەڵێم

«ملحد»ێک کە مردووی لێ دەمرێ هێندی ئیمانداریک ڕووەو مزگەوت دەڕوا بۆ پەیدا کردنی مردوشۆر و قورئانخوێن و گۆڕهەڵکەن و نازانم چی. زوربەی هۆی بایی بوونی مرۆڤی لووتبەرز و لە خەڵق ناڕازیی و بایەخ نەدەر بە غەیری خۆی لە گوڕی گەنجایەتی و کاردروستی و بێ موشکیلییەوە دێت. دوو ڕۆژی لەرزوتا لە تۆقەڵەی بایی بوونەوە دەیهێنێتە سەر خاکی پاڕانەوە. گوتم نابێ ڕابردوو بە گەز و گرێی دوا ڕۆژ بپێورێ، هەر ڕۆژگارە گەز و گرێی خۆی هەیە نەک هەر لە شیعر و ئەدەب، بەڵکو لە هەموو مەیدانێکی کۆمەڵایەتییدا. جلوبەرگی تۆ بەبەر باپیرتەوە سەیری خەڵقی سەردەمی ئەوی دەهێنایەوە. کچێکی ١٠٠ ساڵ پێش ئیمرۆی کورد ئەگەر قژی کورت کردبایەوە بە شوو نە دەچوو با نەڵێم شار بەدەر دەکرا.

بە پێی سەردەمی خۆی، شیعری نالی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە تا بڵێی دەوڵەمەندە. بێ ئەوە لایەنگیریم کردبێ لە موقارەنەدا نالی بەر لە شاعیرەکانی سەدەی نۆزدەممانەوە دێ، مەیدانێکی فرەوانیش لێیان پێشکەوتووە. کە بێی و دیوانەکەی بە دیوانی شاعیرەکانی ترمان بگری دەبینی گەلێک پتر لە هی وان هەڵبەستی تێدایە کە وا لە «تجرید»ی ڕووت ڕەها بووە و بەرەو گوتنەوەی واتای ئەوتۆ چوە لایەنی کۆمەلایەتی بداتەوە. بێگومان ئەم نووسینە هێندەی بە بەرەوە نیە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم مەبەستە گەشت بکا بە ناو هەموو یاخود بەشی زۆری دیوانەکەی «نالی»دا، لەوە زیاتر کە چەند نموونەیێک بێنمەوە مەودای درێژە پێدانم نیە بە نووسینەکەم. کەسێک بیەوێ سرنج بگرێ دەتوانێ نموونەکانی ئێرە بکاتە «محک»ی نرخاندنی شیعری تریش بۆ دەرخستنی لایەنی کۆمەلایەتی تێیدا، یاخود لە لای خۆیەوە، بێ ئەم «محک»ەش، دەسبژاری ئەو لایەنە کۆمەلایەتییە بکا.

سەیرێکی ئەم بەیتە بکە کە وا ڕەنگە لەبەرچاوێکی درشتبین گڕوگاڵێکی دەروونی شاعیر بێ و بەس، کەچیی ئەوەندە پڕە لە «کۆمەلایەتی» هەر دەڵێی پێی ئاوسە:

یا توربەتی یا غوربەتی «باری» بشکێن
هەر مونتەزیرە نالی ئەگەر مرد و ئەگەر ما

با جارێ واز لە جوانکاریی بێنین و بلکێین بە لایەنی کۆمەلایەتی بەیتەکەوە. نالی لەم بەیتەدا دەستە و دامانی دوو نەریتی کۆمەلایەتی کۆن و ڕێز لێگیراوی میللەتی کورد، هی غەیری کوردیش، بوە بۆ سکالاکردن و پاڕانەوەی حاڵ لای خۆشەویستەکەی: داوا دەکا یەک لە دوو شتانی لەگەڵدا بکرێت، یا بێنە سەر «توربەتی – قەبرەکەی» کە بە مردووی حیساب بکەن لەبەر شیدەتی پەژارەیی، خۆ کە ئێستاش نەبێ کاتێک بەڕاستی مرد بێنە سەر قەبری، یاخود بە سەردانێک «غوربەتی» بشکێن ئەگەر دەڵێن زیندوە و نەمردوە. واتا کە دەڵێن مردوە «یاخود کە مرد» با توربەتی بشکێن کە دەشڵێن زیندووە غوربەتی بشکێن. لە غوربەت و لە توربەتی یەکێکیان بشکێن وەلەو جارێکیش بێ. نالی هەر مونتەزیرە ئەگەر مرد و ئەگەر ما.

وشەی «باری» بە ڕێنووسی کۆن دوو جۆرە خوێندنەوە و دوو جۆرە واتای هەیە. یەکێکیان «بارێ» بە واتای «جارێ، جارێک»ە. لەم حاڵەدا بەیتەکە ئەم واتایە دەبەخشێ: جارێکیان توربەتی یا غوربەتی بشکێن دیارە نالی ناوێرێ لە جارێک پتر سەردان داوا بکا.

جۆری دووەمی خوێندنەوەی «بارێ» ئەوەیە بیکەیتە «با ڕێ بشکێنن». ئەوسا «با» بۆ هاندانە وەک بڵێی «با بێت، با بڕوات، با ئاو بخواتەوە». وشەی «ڕێ» ئەویش بە واتای «ڕێگە» دەبێ. بەمەدا مانای بەیتەکە وای لێ بەسەر دێ «یا قەبری یا غوربەتی نالی، با ڕێگەی هاتنی یار بشکێنن بۆ لای»

دەبینی واتایێکی کۆمەڵایەتی زۆر بە نرخ هەیە لە بەیتەکەدا، بە جۆرێکیش ئوستادانە لە شیعرەکەدا گونجاوە هیچ سەری ڕێی بە ووردەکاریی و هونەری ئەدەبییەوە نەگرتووە و مەودای لێ تەسک نەکردۆنەتەوە. دوو وشەی توربەت و غوربەت سەرەڕای سازانی هاو ئاهەنگییان لە تەک یەکتردا جارێکی تریش هەستی گوێگر دەبزێون بەوەدا کە هەردوویان وەزعی سۆزناک دەڵێنەوە. غەریبی و مەرگ. کە مروەتێک هەبێ لە نێوان خەڵقدا دەبێ سەر لە غەریب بدرێ. کە غەریبی بایی ئەوە نەکا ڕەحمی ئەم یارە بێ ڕەحمە ببزێوێ ئەوا مەرگ لە بەیندایە و سەردانی قەبران چ عوزران قبووڵ ناکا. نالی بێچارە هەقیەتی لە ژیان و مردندا چاوەڕوانی سەردانێک بکات.

بە دوا ئەم پێشەکییە پڕ لە سۆز و پرووزی بەیتەکەدا، خوێنەر کە دەگاتە کۆتایی و ڕوو بە ڕووی «مردن و مان» دەوەستێ و هەردووکیشیان بە دیار سەردانێکەوە لە چاوی بەیتەکەدا قەتیس ماون، هەر بە جارێ دڵی دەبێتە ئاو. دەک ماڵت شێوێ نالی بۆ کام مەڵبەندی بێسنووری غەم و تەمی عیشقمان دەبەی لەم چاوەنۆڕکردنەی دوای مەرگت بۆ قەدەم ڕەنجەیێکی ئەم بێڕەحمەی یارەت؟

یا توربەتی یا غوربەتی بارێ بشکێنن
هەر مونتەزیرە نالی ئەگەر مرد و ئەگەر ما

ڕێ شکاندنەکەش لە لای خۆیەوە ئاوری سۆزی گوێگر پتر بەرز دەکاتەوە چونکە وا ڕادەگەیەنێ چ کەسێک بە سەرلێدان ڕێی ئەم بێ چارە عاشقەی نەشکاندوە. سەرەڕای سۆز بزاوتنەوە، وشەی ڕێ شکاندن لە فەرهەنگی زمانی کوردییدا زاراوەیێکی زرینگەداریشمان دێنێتە بەر گوێ، ئەو دیمەنەشمان نیشان دەدا لە ژیانی دەشت و دەر و شاخ و هەڵەت و پەڵەت کە ڕێگە دەبەسترێ بە هۆی بەفر وەیا زەبەند و نوغوردەوە و خەڵق تێ دەئاڵێن و دەیشکێنن.

سرنجێکیش لە هەندێ بگرە نالی وشەی «صریح»ی سەرلێدان و هاتوچۆکردنی هەر بە کارنەهێناوە بەڵام داخوازیەکەی و سکاڵا و ئازار و شکایەتەکەی بەولای «صریح»ەوەیە بەهی هێزی بەکارهێنانی ڕستە و تەعبیری ئاخاوتن.

لە هەر ڕوویێکەوە سەیری بەیتەکە دەکەی هێند دەوڵەمەندە حیکایەتی ناوەڕۆک و وشەسازیی و ئەو بەند و باوەت لە بیر دەباتەوە، ئەگەر بە بیریشت بێتەوە خاوەنی حیکایەتەکە قەرزار دەکات و شەرمی دێنێتەوە. بۆ خۆت لە لایەنی جوانکاریی و ئارایشتی «بدیع»یشەوە لە بەیتەکە ڕامێنێ و سرنج بدە هاومۆسیقایی توربەت و غوربەت و «طباق»ی مردن و مان و دوو واتایی «باری» و ئەوان هەق و حیسابانەی هونەری شاعیریی کە وا لە بەیتەکەدا کۆمەڵ بوون و بیانخەوە سەر تێکڕایی سامانی.

با ئەو تێبینیە گرنگەش بخەمە بەرچاو هەرچەند درێژەش دەدا بە شیکردنەوەی بەیتەکە. لە هەردوو ڕووی کێش و واتاوە دەست دەدا بەیتەکە بخوێنرێتەوە: «یا توربەتی یا غوربەتی باری بشکێنن» وەیا خود غوربەت پێش کەوێت و بگوترێت: «یا غوربەتی یا توربەتی...» بەڵام لە ڕووی فەنی شاعیریەوە هەر جارەیان جۆرێکی تایبەتی هونەری «بدیع» پەیدا دەبێ.

دەزانین «توربەت و غوربەت» لە سەرەتای نیوەی یەکەمی بەیتەکەدا بەرامبەر «ئەگەر مرد و ئەگەر ما»ی کۆتایی نیوەی دووەمی بەیتەکە دەوەستن، توربەت بۆ مردنەکە و غوربەتیش بۆ مانەکە دەبێ. ئەم وەزعە پێی دەڵێن «لف و نشر». کە وشەی «توربەت» لە پێشەوە بێ لە ڕیزدا دەکەوێتە بەرامبەری «مردن»ەکە، ئەوسا غوربەتیش دەچێتە بەرامبەر مان. ئەم جۆرە پێی دەڵێن «لف و نشر مرتب»، چونکە هەر وشەیە لە بەرامبەر وشەی مناسبی خۆیدا وەستاوە. بەڵام کە «غوربەت» پێش کەوت ئەوسا «لف و نشر»ەکە دەبێتە «مشوش».

لە حاڵێکدا بڵێین «یا توربەتی یا غوربەتی» و بەمەدا «لف و نشر»ەکە بکەین بە «مرتب» دیسانەوە لە ڕووی واتاوە هەر «مشوش»ە، چونکە دیارە لە واقیعدا «مردن» دوای «مان» دێت هەرچەند وشەکەیشی لە بەیتەکەدا پێش کەوتوە. کە هاتین و لە نیوە بەیتی یەکەمدا غوربەتمان پێشخست و ویستمان وشەکان لە ڕووی واتاوە «مرتب» بکەین ئەوسا بە نیسبەت نیوەی دوەمەوە سەرلەبەری «لف و نشر»ەکە دەبێتە «مشوش» چونکە وشەی غوربەت دەوەستێتەوە بەرانبەر مردن و وشەی توربەتیش بەرامبەر مان کە هیچ جێێ خۆیان نین. لە لای واتاشەوە هەر دەبێتەوە «مشوش» چونکە لە نیوەی دووەمی بەیتەکەدا ئیمکان نیە جێی «ئەگەر مرد و ئەگەر ما» بە یەکتر بگۆڕینەوە، جێ گۆڕکێیەکە هەر لە نیوەی یەکەمدا دەکرێ، لە نیوەی دووەمدا قافیە لەو جێگۆڕکێیەدا لەناو دەچێ. «ئەگەر مرد و ئەگەر ما» بە هەمە حاڵ پێشە و پاشن، هەر ئەم وەزعەیشە ڕێ خۆش دەکا کە لە نیوە بەیتی یەکەمدا «توربەت» پێش «غوربەت» بکەوێتەوە. لەم خستنە پێشە ناچارییەی «مردن»ەکەوە تێ دەگەین نالی زیاتر بە ئومێدی سەردانی دوای مەرگ...

نالی لە واتای ئەم بەیتە هی تریشی هەیە بەڵام بەرەو زیادیی هێز و بەلاغەت و ئەفسوونەوە پتر تێیدا هەڵکشیوە. من کە ماناکەم بۆ ڕوون بۆوە بە دەست خۆم نەبوو لێوم لەسەر بەیتەکە دانا و ماچم کرد. دەسەڵاتی مرۆڤ لە ئاخنینی هەڵبەست بە جوانی و نوکتەو گەوهەر لەوە تێپەڕ ناکا. فەرموو لەگەڵ مندا سەیرێکی بکە:

سەر خاتیمەیی حوسنی عیادەت کە نەهاتی
بارێ بگەرە فاتیحە وو دەئبی زیارەت

خاتیمە «خاتمة» – کۆتایی
عیادەت «عیادة» – سەردانی نەخۆش، ئەحواڵ پرسینی.
فاتیحە «فاتحة» – سورەتێکی قورئان، یاخود سەرەتا و دەستپێکردنی کار.
دەئب «دأب» عادەت، نەریت

واتایەک لە واتاکانی بەیتەکە ئەمەیە:

سەرم بوو بە کۆتایی عادەتە شیرینەکەی ئەحواڵ پرسین لە نەخۆشیدا، کە تۆ نەش هاتی بۆ لێپرسینم، واتە لە کۆتاییدا سەرەکەم تێچوو و مردم.

کەواتە جارێکیان وەرە بۆ سەر «فاتحە» و زیارەتی قەبران. واتای دوەمی بەیتەکە بە تەواویی

پێچەوانەی ئەمەیانە: سرنجێک بگرە دوو وشەی «خاتمە و فاتحە» یەکەمیان کۆتایی، ئەوتریان دەست پێکردنە. مومکینە «فاتحە» سورەی قورئان نەبێ و دەست پێکردن بێ چونکە لە بەرامبەر «خاتمە»دا هەر بۆ ئەم واتایە دەڕوا.

نەخۆشی مومکینە بە دوو جۆر کۆتایی بێت: یا مردن یا چاک بوونەوە. جارێکیان مردنەکەمان لە بەیتەکەدا دۆزیەوە و باسمان کرد، ئەم جارەیان بەرەنگاری واتای دوەمی بەیتەکە دەبین کە دژی مردنە چونکە چاک بوونەوە ڕادەگەیەنێ:

تۆ کەوا تا کۆتایی ئەم عادەتە شیرنەی سەر لێدانی نەخۆش نەهاتیە سەرم (وشەی «کە نەهاتی» لە کۆتایی بەیتەکەوە ڕاگوێزە بۆ سەرەتای، واتاکەی وای لێ بەسەر دێ: کە نەهاتیە سەر خاتیمەیی حوسنی عیادەت...) وا چاک بوومەوە هەر نەبێ جارێکیان بگرە «فاتحە – سەرەتا، دەست پێکردن»ی عادەتی زیارەتی نەخۆش دوای چاک بوونەوەی.

«فاتیحە دوو دەئبی زیارەت» ئەگەر بکرێتە «فاتیحەیی دەئبی زیارەت» یا نەکرێت لە هەردوو حاڵاندا عەینی واتا ڕادەگەیەنێ. کە بڵێی «فاتیحە و دەئبی زیارەت» ئەوسا هەر دوو ووشەی «فاتیحە و دەئب» دەبنە «مضاف» واتە «سەرەتای زیارەت و عادەتی زیارەت».

واتای نیوەی بەیتی یەکەم بە هەردوو جۆریەوە دەست دەدات بۆ حاڵەتی مردن، بەڵام دیارە هەر یەکێکیان لەگەڵ «چاک بوونەوەدا» دەگونجێت.

کلیلی کردنەوەی قفڵی ئەم بەیتە ئەو «طباق»ەیە کە لە میانی «خاتمە و فاتحە»دا دەدیترێت، بە هۆی طباقەکەوە کە زانیت «فاتحە» هەر سوورەی قورئان نیە بیرت دەڕوا بۆ دوو جۆرە «خاتمە»ی نەخۆشی کە مردن و چاک بوونەوەیە، ئەوساش وشەی «سەر» لە خۆوە بۆت ئاشکرا دەبێ کە مومکینە ناو بێت بە واتای «راس»، مومکینیشە «ظرف» ئاوەڵ کار بێت بە واتای «علی، فوق». بە هەمە حاڵ ڕوون بوونەوەی بۆ من بەم جۆرە بوو...

لە بیرت نەچێ، ئەو کەسەی بە هەموو جوانی و کۆمەڵایەتی و هێزی داڕشتن و فنونی شاعیریی بەیتەکە ڕازیی نابێ و شێرگیرە دەبێ لەسەر ڕەخنەی ناسەلمێنانە، بۆ خۆی لە هەڵبەستدا زێڕ و ئەڵماس و خۆراک و پۆشاک و خانوبەرە پێشکەشی میللەت ناکا. ئەویش لە باشترین حاڵدا چەند قسەیێکی ڕێکوپێک ڕیز دەکا و هەندێک واتای کۆمەڵایەتی، کە خۆی پێی ڕازییە، تێداوێ و ڕەنگە خەڵقی تر هەر پێشی ڕازیی نەبێ لەوانەیشە نەگەیشتبێ بە نیوەی ئەو مەودایە کە بەیتەکەی نالی تێی هەڵکشیوە لە هەموو ڕوێکەوە، واتە کۆمەڵایەتی و هونەرەوە.

با بەناو ئەم بەیتەشدا گەشتێ بکەین:

حەلقە دەرگۆشی کەفی ڕەنگینی تۆیە ئەم دەفە

با نەناڵێ لێی مەدە «عن لطمە کُف الکَف»

بیستووتە لە سەرگوزشتە و حیکایەتی ئەفسانە «عەبدی حەلقە بە گۆش»؟ ئەم حەلقە دەرگۆشەکەی ناو بەیتەکە هەرچی بیرەوەریی حیکایەتی ڕاست و ئەفسانەی سەردەمی منداڵیمان هەیە دێنێتەوە سەر پەردەی مێشکمان. لە بەیتەکەدا «حلقە دەرگۆش» هەستی مرۆڤایەتیشمان بریندار ناکا چونکە مرۆڤ تێیدا نەبووە بە بەندە، نالی دەفەی بێگیانی هێناوە و ئاڵقەکانی لێ کردوە بە ئارایشت و هۆی

زرینگانەوەش. جارێکی تریش «حەلقە دەرگۆش» دەفەکە خۆشەویستتر دەکا چونکە سکاڵای بەیتەکە بۆی دەپارێتەوە. دوای خۆشەویست کردنی دەیکا بە جێی حەسوودی پێ بردنیش کە دێ و دەیخاتە ناو ئەو دەست و پەنجە ڕەنگینانەوە.

دەفە حەلقە بە گۆشی دەستە ڕەنگینەکانی خۆتە با نەناڵێ و لێی مەدە، دەست بگرەوە لە مست لێدانی.

چ پاڕانەوەیێکی ناسکە لەم دەستە ڕەنگینانە، لە موناسەبەیێکی وا پڕ جۆش و جەزبەی دەفە لێدان و لەرزین و زرینگانەوەی ئاڵقەکانی؟ «کف الکف» چەند ڕێک هاتوون لە تەک یەکتردا! وشەی «الکف» لە کۆتایی بەیتەکەدا کە عەرەبییە پیتی «ف»ەکەی گوشراوە، واتە «شدە»ی بە سەرەوەیە. نالی کوردانە بۆ ڕاست هێنانی کێشی شیعر، گوشینەکی لاداوە و «ف»ەکەی بەرەڵلا کردوە و وشەکەی هێناوەتە سەر زەوقی خۆمان. چەند لێی شیرینە ئەم ڕەفتارە کورتیلەی کوردایەتی؟ ناڵەی دەفی ئەڵقە بەگوێ لەبەر دەست و پەنجەی ڕەنگین چ هەستێکی نەرم و ناسک لە دەروونی گوێگردا دەبزێوێ؟ دەفە لێدانەکە خۆی چ دیمەنێکی زۆر بەرچاوی ناو ئەم تابلۆیە هونەرییەیە. «کف»، واتە «لەپ»ی ڕەنگین، عادەتی خەنە تێگرتنی دەستی ئافرەتانیش دەکاتەوە بە ئاڕایشتێکی بەیتەکە ئەو لایەنەش ڕادەگەیەنێ کەوا مەبەس لە «دەس ڕەنگینی» نەک هەر خەنە تێگرتن، بەڵکو شیرینکاری و مەهارەتی دەستەکە بێت، ئەوساش دەفە لێدانەکە لەو دەستە ڕەنگینەوە دەبێتە کارێکی پڕ هونەر و جوان. «کف و دەف»، «کف الکف» لە ڕووی مۆسیقای دەنگەوە چەند وشەی هاوئاهەنگن. وردەکاریی، کۆمەڵایەتی، تینوتاو، ئارایشت و مۆسیقا پڕاوپڕی بەیتەکەن. سەیرە بۆ ئەدیبی واتادۆست لەبەر خاتری باوبوونی بیرێکی سیاسی عومر کورت ئەم گەوهەرانە لە کیس خۆی بدا و بە شیعرێکدا هەڵ بڵێ کە واتاکەی نەک هەر کوتراوەتەوە دە گاسنیش کراوە، بۆ خۆشی ساڵەهایە دەیکاتە بابەتی گوتار و دوان و بزووتنەوە و دروشمی نمایش، ناوناوەش ئیفلاسی کردوە و سەر لە نوێ بەرەیێک لە چەند کژ و وەرزێکی سیاسیدا کردوەتی بە سەرمایەی بازاڕێکی کاتی.

ئەمەش بەیتێکی تری نالی لەوانەی بە لێ وردبوونەوەی لانی کۆمەڵایەتی تێدا دەردەکەوێ:

دامەنی پاکی مەداری دائیرەی خامەک نیە
خوێنی مەقتوولانە وا دامێنی یاری گرتوە

جاران عادەت بوو، ڕەنگە ئێستاش هەر مابێ، پەراوێزی خامەکی مۆر بە دەوڕ و دامەنی کەوای ئافرەتانەوە دەدوورا. نالی لێرەدا ئەم عادەتەی پۆشاکی ئافرەتی کورد دەکاتە ماکی خەیاڵبازیی و «تجرید» لە شیعردا. لەوەڕا دیارە خەیاڵ و «تجرید»ەکە زادەی واقیعێکی زیندوون نەک ڕەهەوا کەوتنی وەهم.

لە گوتەی «دامەنی پاک»ەوە ڕاستەوخۆ بیری مرۆڤ دەڕوا بۆ لایەنی «پاک دامەنی» و ڕووسووری ئافرەت کە لە کۆمەڵگەی کورددا ستوونێکی ئایین و ناموسە. تۆ سەیرێکی ورد و قووڵی ئەم کۆکردنەوەی «دامەن پاکیە»یە بکە لەگەڵ سوور بوونی دامەنەکە بە خوێن... هەر دەڵێی ئاو و ئاگری لەیەک زەرفدا کۆکردۆتەوە و بە یەکیش ناکەونەوە... دامەنی بە خوێنە بەڵام هەتا بڵێی دامەنی پاکە.

ئنجا سەیری ڕستەی «دامێنی یاری گرتووە» بکە کە ئەمیش ئیشارەیە بۆ نەریتێکی کۆمەڵایەتی ڕێز لێگیراوی «دەستە و دامەن بوون و هانا بردنە بەر». لە لایەن سۆز و هەستی شاعیرییەوە بە درەنگەوە دەگەیە پایانی جوانیی ئەم وێنەیەی ئالوودە بوونی دامێنی یار بە خوێنی عاشقان و پاڕانەوەی خوێنەکە لێی، بەوەدا کە دامەنی دەگرن و هانای دێننە بەر... کەی؟ دوای کوشتن.

نالی بەم تەعبیرانەی، بەولای دەربڕینی واتای شاعیرانەی تەڕ و پاراو و پڕسۆز و هونەرەوە، هاموشۆیەکی شارەزایانەش دەکا لە مەیدانەکانی دەستووراتی کۆمەڵایەتییدا. نالی وشکەمەلە لە هەوایێکی ژووروویی کۆمەڵدا ناکا، گەلێک پتر لە پسپۆڕێکی کۆمەڵایەتی مووچەخۆری ئیمڕۆ بە ناو پەند و نەریت و گفتوگۆ و دڵ و دەروونی کۆمەڵدا دەگەڕێ و دەستەگوڵی ڕەنگاوڕەنگی هەڵبەست دەهۆنێتەوە. کە سەیری هەموو دیوانەکەی بکەی فەرهەنگێکی کۆمەڵایەتی لێ پێک دێنێت کە دەست بدا پشتاوپشت بکرێتە دیاری و یادگار.

با لەگەڵ بەیتێکی تریدا مامڵەتێکی گەوهەر و هونەر و ئەفسوون بکەین:

زولفی دووتایی تەرازوو مەسەلی دڵ کێشت
ڕوح دەکێشن بە دووسەر ئەم بە سەرێ ئەو بە سەرێ

زولفەکان دوو تان واتە هەر یەکەیان بەقەدەر تایێکن لە زۆرییدا. وشەی «تا» بە واتای «تای مو» دێت کە زولف خۆی موە. زولفەکان دووتان، وەک یەکترن.

کە دووتان وەک تەرازوون چونکە زولف و تەرازوو هەردوویان دووتان و هەر تایەیان بەقەدەر ئەوی تر هاوکێشی یەکترن... هەر دوو زوڵفەکەش تەرازووی یەکترن.

زولفەکان کە تەرازوو مەسەلن، دڵ کێش ... دەڵ دەکێشن لەبەر نازدارییان. زولفەکان کە تەرازوومەسەل بن، وشەی «کێش» خزمی تەرازووە و جێی خۆیەتی دڵ بکێشن چونکە تەرازوو ئالەتی کێشانە. بابزانین بەولای دڵ کێشانەوە ئەم تەرازووە زولفانە چ دەکێشن؟ ڕوح دەکێشن؟

تەرازووی عادەتی لەوە تێناپەڕێنێ زێڕ و ئەڵماس و گەوهەری پێ بکێشرێت، کەچی تەرازووی زولفی یار ڕوح دەکێشن. ڕوح کێشان هەر لە ڕووی وشەوە خزمە لەگەڵ تەرازوو، ڕاستە حیسابەکەی لە شوێنێکی ترە...

تەرازوو کە بابەتی کڕین و فرۆشتنی پێ هەڵکێشرێ تەنها یەک دەستەی تەرازووە کە ماڵە نرخدارەکەی تێ دەکرێ، دەستەکەی تری پارسەنگێکی تێداوێژرێ، هەر کاتێک ماڵە نرخدارەکە گەیشتە سەنگی ئەو پارسەنگەوە وە لەگەڵی جووت بوو مامڵەتەکە کۆتایی دێت. بەڵام تەرازووی دوو تای زولفی ئەو نازدارە بە هەردوو سەران ڕوح دەکێشن. واتە هەتا لە سەرێکیان وەزنی ڕوح زیاد کەی دەبێ وەزنی سەرەکەی تریشی زیاد کرێ، ئیتر ئەم کارەی ڕوح کێشان لە دوو سەرەوە کۆتایی نایێ... تەرازووی زولفی دووتای یار هەتا هەتایێ بە دوو سەران ڕوح دەکێشێ. دەستی خۆش بێ...

جگە لەم کێشانە دولانە تەرازووکارانە، ڕستەی «ڕوح دەکێشن بە دوو سەر» واتایێکی تریشی هەیە بۆ کوشتنی پاتەوپات کە لە ڕوح کێشان دەفامرێتەوە بێ «توریە» بەڵام زولفەکان لەو ڕوح کێشانەدا دوو هێندی فرشتەی مەرگ «عەزرائیل» چالاک و خێران چونکە کاری عەزرائیل لە سەرێکەوەیە کەچی

زولفەکان لە دوو سەرەوە ڕوح دەکێشن هەتا یەکێک بە مردنی خۆی دەمرێ دوو عاشق بە دەست زولفەکانەوە گیان دەسپێرن.

پێم بڵێ لێرەدا نالی چۆن بەقاڵێک و چۆن «صراف» و جەوهەر فرۆشێک بوو؟ هیچ بە بیراندا هاتوە تەرازووێک هەبێ هەتا هەتایێ لە کار نەکەوێ؟ چ شاعیرت دیوە هێندە تەرازووناس؟

ئەم هەموو بار و تاو کێش و تەرازوە بەم شێوە سیحرکارانە، خولانەوەی فکرێکی «عبقری» بە ناو کۆمەڵ و واقیع و هونەردا هێناوەتیە ناو هەڵبەستەوە.

نالی زیهنێکی وەها هەستیاری هەبوە هەر دەڵێی جامی کامێرایە لە تررووکەیەکدا وێنەی جیهانێکی بەرینی تێدا نەقش بەستوو دەبێ، بە ڕواڵەتی دیمەنیش دانامەزرێ، وێنەی دەروون و وردیلەکانیشی دەکێشێ. بێگومان هونەرکار لە نەخشەکێشانی ورد و قووڵدا، مەبەستی تایبەتیشی نەبێ، وێنەکەی پڕ دەبێ لە ناوەرۆک:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کە وا
ئەستێرەکانی ڕادەکشێ وەک شیهابی نور

ئەمەی لە وەسفی سەرچاوەی سەرچنار گوتوە. نەخشەکێشانەکەی کەمتر نیە لە کاری کامێرا، بەڵام کامێرایێکی زیندووی زیرەکی هەستیار.

ئاوێنە بەرامبەر ئاسمان ڕاگرە لە شەودا، ئەویش وەک ئاسمان ئەستێرەی تێدا ڕادەکشێ چونکە وێنەی ئاسمان دەداتەوە بە خۆی و ئەستێرەکانیەوە. بەڵام کە بتەوێ بەمەندە ڕازیی بیت نەگونجانێک دێتە بەر، لە شیعرەکەدا دەبێتە عەیب. چۆن دەبێ بگوترێ ئەستێرەکانی ئاسمان ڕادەکشێن وەک شیهابی نور، ئەی ئەستێرەکان هەر خۆیان شیهابی نور نین؟ ئەم مەعنا لێدانەوە دەبێتە «تفسیر الماء بالماء» گەلێک کەسیش تێیدا خلیسکاوە. تەگەرەکە بەم جۆرە دەرەوێتەوە:

وشەی «ئەستێرە» دوو واتای هەیە. ئەستێرەی ئاسمان و «ئەستێر»ی ئاوی سەر زەوی کە لە فارسیدا «استخر» و لە زمانەکانی ڕۆژاوادا «cistern» ی پێ دەڵێن. مەبەستی ڕاستەقینەی ئەو دیو ڕواڵەتی بەیتەکە لە وشەی «ئەستێرەکانی»دا واتای «ئەستێر»ەکانی ئاوە لە سەرچاوەی سەرچناردا:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەکەدا کەوا ئەستێرەکانی ئاوی سەرچنار بە خۆی و ڕاکشانی ڕیزەی ئەستێراوەکانی هەر دەڵێی ئاسمانە و شیهابی نوری ڕادەکشێن. سەرچنار وەک ئاوێنەیێکی لێ بەسەر دێ بەرامبەر ئاسمان ڕاگیرابێ لە شەودا.

وشەی «ئاوینە» لە ڕێنووسی کۆندا دەگونجا بە «ئاوێنە» بخوێنرێتەوە بە واتای «مرآة – نەینۆک» دەشگونجا بە «ئاوینە» بخوێنرێتەوە کە وشەیێکی «وصفی»یە لە «ئاو» داتاشراوە وەک کە دەڵێی «گڵینە، مسینە، زێرینە» بە واتای لە گڵ و مس و زێڕ داڕژاراو، دروستکراو، کە بڵێی «ئاوینە» بە واتای «لە ئاو داڕژراو، دروستکراو» ئەوسا دەبێتەوە سەرچنار خۆی کە بریتیە لە ئاو.

وشەی «ئەستێرەکانی» هەر وەک مومکینە «جمع، کۆ»ی ئەستێرە بێ مومکینە هەڵی وەشێنی و بیکەیەوە «ئەستێرە – کانی» کە هەردوویان حەوزی ئاون...

بشزانە لە کوردییدا دەگوترێ «ئەستێرە ڕاکشا» بە واتای «ڕاخزینی شیهابی ئاسمان».